

УДК 130.2

КП

№ держреєстрації 0111U002625

Інв. №

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет радіоелектроніки
(ХНУРЕ)

61166, м. Харків, проспект Леніна, 14
тел. (057)7021014; телефакс (057)7021413

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з наукової роботи ХНУРЕ,
д. ф-м. н., проф.

М.І. Сліпченко

2013.____.____

**ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОЦЕСАХ
ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

№ 256-1
(заключний)

Керівник НДР
зав. каф. філософії
доктор філос. наук, професор

В.І. Штанько

2013

Рукопис закінчено 20 грудня 2013 р.
Результати цієї роботи розглянуто науково-методичною радою ХНУРЕ,
протокол № ____ від «____» _____ 2013 р.

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР, зав. каф. філософії, д. філос. н., проф., головний наук. співроб.	20.12.2013	В.І. Штанько (реферат, вступ, підрозд. 1.1, висновки)
Відповідальний виконавець, к. філос. н., доц., провідний наук. співроб.	20.12.2013	Л.А.Тіхонова (реферат, вступ, підрозд. 2.1, висновки)
К. політ. н., доц. каф. філософії	20.12.2013	Т.Г. Авксентьєва (підрозд. 2.2)
К. соц. н., доц. каф. філософії	20.12.2013	В.В.Омельченко (підрозд. 3.2)
К. філос. н., доц. каф. філософії	20.12.2013	Н.Н. Дашенкова (підрозд. 1.3)
К. філос. н., доц. каф. філософії	20.12.2013	Т.В. Коробкіна (підрозд. 3.3)
К. філос. н., доц. каф. філософії	20.12.2013	Г.Г. Старікова (підрозд. 1.4)
Ст. викл. каф. філософії	20.12.2013	О.О. Жидкова (підрозд. 1.2)
К. філос. н., мол. н. співр.	20.12.2013	О.Г. Масалов (підрозд. 3.1, розд. 4)
Аспірант каф. філософії	20.12.2013	О.О. Поддашкіна (підрозд. 2.3)

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 191 с., 15 таблиць, 5 рисунків, 132 джерела, 1 додаток.

Об'єкт дослідження – феномен ідентичності особистості в сучасному суспільстві.

Метою проекту є соціально-філософський аналіз проблем трансформації ідентичності під впливом інформаційно-комп'ютерних технологій та створеного ними нового глобального віртуального середовища.

Метод дослідження – аналітико-синтетичні інтелектуальні техніки, які спираються на методи феноменології, герменевтики, різні форми діалектики, структуралізму та інших некласичних і постнекласичних напрямків філософствування.

Розроблено концепцію та теоретичну модель дослідження впливу соціокультурного середовища інформаційного суспільства на процес соціокультурної ідентифікації особистості. Досліджено механізми соціокультурної ідентифікації студентської молоді в умовах глобалізації та інформатизації суспільства на базі оригінального соціологічного дослідження.

Розроблено науково-практичні рекомендації щодо впливу ВНЗ на процес формування особистісної та соціально-політичної ідентичності молоді в умовах глобалізації та інформатизації суспільства.

Результатом роботи є заключний звіт і як його частина аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження «Соціокультурна ідентичність студентської молоді в умовах інформаційного суспільства (на прикладі студентської молоді Слобожанщини)».

Дослідження є актуальним, відповідає світовому рівню, не має аналогів в Україні і здійснено на основі оригінального соціологічного дослідження.

Результати можуть бути використані: для оцінки механізмів ідентифікації особистості в умовах становлення інформаційного суспільства; при підготовці спеціалістів і магістрів – в викладанні курсів (нормативних та вибірових) з

філософії, політології, соціології, психології; при впровадженні нових спецкурсів – «Інформаційне суспільство», «Соціальні комунікації», «Конфліктологія», «Когнітивна психологія», «Політичні проблеми сучасного суспільства» та інш. у навчальний процес; для поліпшення стану виховної і соціально-психологічної роботи в вузах України. Результати наукових досліджень впроваджені в навчальний процес – курси «Інформатизація суспільства», «Тенденції розвитку постіндустріального інформаційного суспільства», «Психологія», а також деякі теми курсів «Соціологія», «Політологія», «Філософія», «Філософія» для аспірантів. Результати НДР використані при написанні 6-ти навчальних посібників («Інформаційне суспільство: соціально-філософські проблеми становлення», «Імідж сучасного спеціаліста», «Соціальна психологія», «Психологія екстремальних стосунків», «Політологія», «Філософія»), методичних рекомендацій щодо роботи зі студентами з особливими освітніми потребами (психологічні аспекти).

Результати соціологічного дослідження використані для аналізу проблеми визначення ефективних форм та механізмів впливу на процес трансформації ідентичності молоді, що можуть стати в нагоді при формуванні нових освітніх стратегій та практики виховного процесу в вузах України.

Подано проект «Проблеми формування і трансформації гендерної ідентичності в сучасному інформаційно-комунікативному просторі».

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО, ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ, ГЛОБАЛІЗАЦІЯ, КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР, САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ, САМООСВІТА, КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ, СОЦІОКУЛЬТУРНА РЕАЛЬНІСТЬ, МЕДІАКУЛЬТУРА, СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ, САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ, САМООСВІТА, РИЗИКОГЕННІ СИТУАЦІЇ, МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ, ІНФОРМАЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
1 ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРИ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ.....	10
1.1 Віртуальний комунікативний простір і проблеми самоідентифікації особистості	10
1.2 Проблеми ідентифікації особистості в інформаційному суспільстві	22
1.3 Трансформації ідентичності особистості в суспільстві «плинної сучасності»	36
1.4 Проблема ідентичності в умовах культурно-ідентифікаційної дуальності	49
2 ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ.....	62
2.1 Проблеми формування політичної ідентичності сучасного українського суспільства.....	62
2.2 Демократичні складові громадянської ідентичності: український контекст	78
2.3 Трансформація цивілізаційної ідентичності в умовах глобальних змін сучасного світу	90
3 СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА СЛОБОЖАНЩИНИ.....	98
3.1 Соціокультурна ідентичність студентів як предмет соціологічного дослідження.....	98
3.2 Етнокультурна ідентичність студентства в умовах сучасного українського суспільства	108
3.3 Гендерна ідентичність в сучасному українському суспільстві	125

4	ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ «СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТІВ ВУЗІВ СЛОБОЖАНЩИНИ)»	136
4.1	Загальна характеристика дослідження	136
4.2	Теоретично-методологічні основи дослідження	137
4.2.1	Мета, задачі, предмет, об'єкт і методи дослідження	137
4.2.2	Наукові гіпотези дослідження	138
4.2.3	Методологічна парадигма	139
4.2.4	Понятійно-категоріальний апарат дослідження	140
4.3	Емпіричні результати дослідження	142
4.3.1	Фактори, що впливають на формування ідентичності	142
4.3.2	Етнокультурна ідентичність студентів Слобожанщини	146
4.3.3	Громадянська та суспільно-політична ідентичність студентів Харківських ВНЗ	150
4.3.4	Індивідуально-особистісна ідентичність студентів Харківщини	153
4.3.5	Гендерна ідентичність сучасного студентства	156
4.3.6	Використання студентами інформаційно-комп'ютерних технологій	157
4.4	Висновки за результатами соціологічного дослідження	161
	ВИСНОВКИ	165
	ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ	171
	Додаток А АНКЕТА ДЛЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ	184

ВСТУП

На межі XX – XXI століть інформаційно-комунікативні технології набувають статусу глобального ресурсу і несуть в собі значний потенціал впливу на всі сфери культури.

Сучасне інформаційне середовище призводить до необхідності трансформації світоглядних, соціально-політичних, соціально-культурних цінностей особистості і різноманітних соціальних груп. Руйнуються попередні механізми та засоби традиційної підтримки ідентичності, настає криза ідентичності. За таких умов дослідження сутності, процесу та проблем трансформації ідентичності під впливом інформаційно-комп'ютерних технологій та створеного ними нового глобального віртуального середовища стає особливо актуальним. В роботі досліджуються соціально-філософські проблеми трансформації ідентичності в умовах та процесах становлення глобалізації та інформатизації сучасного світу. Не меншу актуальність має пошук ефективних форм та напрямків впливу на процеси ідентифікації в процесі взаємодії людини і віртуальних соціокультурних просторів, сформованих новими технологіями, особливо серед молоді. Теоретичний та концептуальний аналіз сучасних проблем ідентичності доповнюється соціологічним дослідженням «Соціокультурна ідентичність студентської молоді в умовах становлення інформаційного суспільства (на прикладі студентської молоді Слобожанщини)».

У вітчизняній та зарубіжній літературі досліджуються окремі прояви трансформації особистісної, соціокультурної та політичної ідентичності під впливом процесів інформатизації та глобалізації суспільства, фіксуються окремі тенденції такого впливу і відзначається його неоднозначний характер, але відсутнє цілісне філософсько-соціологічне дослідження цієї проблеми.

Попередні наші дослідження «Ціннісні орієнтації молоді в умовах глобалізації та інформатизації соціуму (соціально-філософський аналіз)» та

„Проблеми адаптації особистості в умовах становлення інформаційного суспільства (філософський аналіз)” дозволили виявити особливості впливу сучасного інформаційного середовища на трансформацію світоглядних, моральних, трудових та соціально-політичних цінностей молоді. Були проаналізовані особливості змін у адаптаційних стратегіях молодого покоління України та запропоновані шляхи щодо оптимізації впливу новітніх досягнень гуманітарних наук на створення таких адаптаційних напрямків, які б стали підґрунтям для формування освітніх стратегій та практики виховного процесу в вузах України.

В цьому контексті важливим є, з одного боку, дослідження взаємообумовленості процесів глобалізації та інформатизації суспільства; стану та динаміки трансформації ідентичності особистості в умовах інформаційного суспільства. З іншого боку – розробка концептуального підґрунтя для випрацювання зваженої позиції щодо впливу процесу становлення інформаційного суспільства на особистість, формування її соціокультурної, національної та політичної ідентичності та запобіганню новим ризикам, що виникають в результаті цих процесів.

Особливу актуальність в умовах нового інформаційного суспільства має аналіз процесів формування соціокультурної ідентичності студентської молоді – майбутньої інтелектуальної еліти України, яка активно включається в новітні інформаційно-комунікативні процеси.

Метою роботи в теоретичному аспекті було здійснення соціально-філософського аналізу проблем трансформації ідентичності під впливом інформаційно-комп’ютерних технологій та створеного ними нового глобального віртуального середовища.

Метою роботи в науково-прикладному аспекті було – конкретно-соціологічне дослідження особливостей трансформації соціокультурної ідентичності студентської молоді в умовах інформаційного суспільства

становлення інформаційного суспільства в Україні (на прикладі студентської молоді Слобожанщини).

Виконання теми передбачало три етапи.

На першому етапі було здійснено збір матеріалу та вивчення масиву зарубіжної та вітчизняної літератури з проблем трансформації ідентичності у процесах глобалізації та інформатизації суспільства. Проведена проблематизація зібраного матеріалу, розроблена методика соціологічного дослідження «Соціокультурна ідентичність студентської молоді в умовах інформаційного суспільства (на прикладі студентів вузів Слобожанщини)».

На другому етапі створена концептуальна модель дослідження проблеми трансформації ідентичності у процесах глобалізації та інформатизації суспільства та проведено соціологічне дослідження «Соціокультурна ідентичність студентської молоді в умовах інформаційного суспільства (на прикладі студентів вузів Слобожанщини)».

На третьому етапі було проведено узагальнення результатів соціологічного дослідження «Соціокультурна ідентичність студентської молоді в умовах інформаційного суспільства (на прикладі студентів вузів Слобожанщини)». Розробка науково-практичних рекомендацій щодо впливу на формування особистісної та соціально-політичної ідентичності молоді в умовах глобалізації та інформатизації суспільства з метою вироблення активної життєвої позиції.

1 ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

1.1 Віртуальний комунікативний простір і проблеми самоідентифікації особистості

Особливості формування принципово нового простору самоідентифікації особистості, простору вибору нею власної соціальної ролі та засобів самовиразу в кінці XX – початку XXI ст. стало однією з актуальних проблем філософських роздумів. Суттєвий вклад в становлення цієї проблеми вносять інформаційно-комунікативні технології, які не тільки створюють новий технологічний уклад, але й новий комунікативний простір, нову соціокультурну реальність, включаючи в себе різноманітні форми усного спілкування, засоби масової інформації, а з кінця XX ст. і глобальну мережу Інтернет. Створення глобальної мережі Інтернет, яка с 90-х років XX ст. стає основою глобальної комунікації, поступово зв'язує між собою велику кількість мереж і людей, елімінує відстані, які роз'єднують людей, стирає кордони між державами, створює умови для формування віртуальних спільнот, змінюючи стереотипи їх світосприйняття і спосіб життя. Акцент в розумінні особистості переноситься на розгляд її в аспекті комунікативних взаємодій, які розглядаються як необхідна умова формування власної ідентичності.

Проблеми, що стосуються впливу інформаційно-комп'ютерних технологій на формування особистості, на усвідомлення людиною себе в сучасному світі досліджуються Гі Дебором, Е. Гідденсом, Н. Луманом, Ф. Уебстером, П. Слотердайком, К. Вульфом, П. Вірілію, П. Бурдьє та ін. Їм співзвучні роботи представників соціального конструктивізму Дж. Міда, Ч. Кулі, Т. Парсонса, І. Гофмана, П. Бергера, Т. Лукмана, К. Гергена, Р. Харре та ін., які роблять акцент на формуванні різноманітних «Я-образів» в умовах сучасного суспільства, в якому ідентичність розглядається як результат соціальних

інтеракцій. Однак дослідження цих проблем знаходиться, на нашу думку, поки на початковому етапі.

Метою даної статті є розгляд особливостей конструювання ідентичності особистості в сучасному віртуальному комунікативному просторі і усвідомлення впливу «віртуальної ідентичності» на реальну особистість.

Комунікаційний простір сучасної культури має досить складну і розгалужену структуру, одним із елементів якої є віртуальна реальність. Незважаючи на багатозначність терміну «віртуальний», «віртуальна реальність» в контексті даної статті віртуальну реальність будемо розуміти як віртуальний комунікативний простір, створений комп'ютерними технологіями, як певну ілюзорну аудіовізуальну реальність тривимірного світу, створюваного за допомогою комп'ютерних технологій, що дозволяє людям взаємодіяти між собою і з представленими в ньому об'єктами. Синонімічним до цього поняття є термін «кіберпростір», який акцентує увагу не тільки на зорово-слухових механізмах сприйняття комп'ютерної моделі світу, але й на чуттєво-тактильних, створюючи як ілюзію просторовості, так і ілюзію суб'єктивної присутності в ньому¹⁾.

В дослідженнях Ф. Хеміта, М. Кастельса, Г. Рейнгольда, Ш. Тьоркл Д. Іванова, Л. Жичкіної та інш. зроблена спроба формування цілісної концепції віртуальної реальності як складного імітаційного символічного простору, в якому реалізуються основні потреби людини – потреби у спілкуванні, в пізнанні та розвагах (грі). У цьому просторі можна «зустріти» інших людей, розважально-ігрові комплекси, пізнавальні масиви. Всі прояви культури, від гірших до кращих, від найбільш елітних до найбільш популярних, поєднуються в цьому цифровому універсумі, що радикально трансформує простір і час, фундаментальні виміри людського життя.

¹⁾ Потреба в ілюзорному житті, коли світ розкривається як пригода, є антропологічною властивістю вважає Л.О. Мікешина [див.: 1, с.204]

Віртуальна реальність, створена на основі інформаційно-комп'ютерних технологій, на думку багатьох дослідників, є головною культурною подією, що може справити значний вплив на нашу свідомість, на усвідомлення своєї ідентичності. Дослідники віртуальної реальності виділяють такі її особливості: породженість – віртуальна реальність продукується активністю якої-небудь іншої реальності, зовнішньої стосовно неї; актуальність – віртуальна реальність існує актуально, тільки «тут і зараз», тільки поки існує активна реальність, що її породжує; автономність – у віртуальній реальності свій час, простір і закони існування; для людини, що перебуває у ній, немає поза нею минулого й майбутнього; інтерактивність – віртуальна реальність може взаємодіяти з усіма іншими реальностями, у тому числі із тією, що її породжує, як онтологічно незалежна від них.

Слід зазначити, що конструювання власної культурної ідентичності в умовах віртуальної реальності відбувається під значним впливом особливостей процесів комунікації в цій реальності, оскільки, як слушно підкреслює Н. Луман, «людські відносини, як і саме суспільне життя неможливі без комунікації» [2, с. 43]. Віртуальна реальність і віртуальне спілкування сьогодні має настільки ж важливе значення, що й реальні комунікативні практики. «Проживання» значної частини свого життя в кіберпросторі змушує людину конструювати власну культурну ідентичність в умовах цього специфічного середовища нарівні з формуванням реальної ідентичності.

Найбільш характерними особливостями комунікацій в віртуальній реальності, порівняно зі спілкуванням в реальному просторі, є невидимість суб'єктів комунікації та неможливість безпосереднього візуально-аудіального контакту між ними, анонімність, слабка регламентованість поведінки та практична відсутність соціальних обмежень, багатоманітність середовищ спілкування, видів діяльності і способів самопрезентації [3, р. 158]. В інтернет-просторі міжособистісне спілкування набуває загального характеру, але здійснюється в основному в безособистісній формі. Співбесідник може

сповіщати про себе неповну і навіть недостовірну інформацію, він психологічно звільняється від необхідності репрезентувати в процесі комунікації самого себе, конструюючи той образ "Я", який йому заманеться¹⁾.

Це створює як певні обмеження і незручності комунікації, так і безсумнівні переваги в спілкуванні та в конструюванні власної культурної ідентичності. Однією з таких переваг є можливість створювати мережеву ідентичність повністю за своїм вибором дозволяючи особистості грати власною ідентичністю, демонструвати власне уявлення про себе. Як відзначають А.Є. Жичкіна і О.П. Белінська, «невидимість означає можливість зміни зовнішнього вигляду та повної редукції невербальних проявів і, в кінцевому підсумку, майже абсолютного управління враженням про себе» [4]. Через низку об'єктивних технологічних особливостей Мережі (анонімності, дистантності, відсутності маркерів тілесності) віртуальна комунікація створює для користувача максимальні можливості у самовизначенні і безпосередньому самоконструюванні.

Віртуальний комунікативний простір стає альтернативним майданчиком самовираження та пошуку нових стратегій самопрезентації, «важливою соціальною лабораторією для експериментів зі створення і реконструкції Я, що характеризує життя в постмодерністському суспільстві» [5, р. 147]. Сьогодні, як відзначається багатьма дослідниками, «Я» як регулююча і смислостворююча структура стає надмірною: нерідко соціально необхідною залишається лише інсценування своєї індивідуальності [6]. В умовах Інтернет-середовища самоідентифікація особистості зводиться переважно до самопрезентації, можливості якої потенціально безмежні за виключенням тілесного чинника. Тобто єдиною реальністю особистості у віртуальному комунікативному просторі є реальність самопрезентації.

¹⁾ Сучасні технології мають в своєму арсеналі різноманітні способи самопрезентації (самоопис, анкети, СОПІ (Cell Of Personal Information), власні інтернет-сторінки тощо.

Під самопрезентацією за звичай розуміють процес свідомого або неусвідомленого пред'явлення особистістю себе за допомогою вербальних і невербальних засобів комунікації з метою формування у співрозмовника певного враження і побудови подальшої комунікації з ним. Особливістю самопрезентації в просторі віртуальної реальності є вербальний (текстуальний) характер. Як правило, особистість презентує себе в віртуальному комунікативному просторі шляхом заведення облікового запису – сукупності інформації про користувача – аккаунт (від англійського account – обліковий запис, особистий рахунок), що, як правило, містить відомості необхідні для ідентифікації користувача при підключенні до системи – його ім'я (нікнейм) та пароль – і підтримують реєстрацію користувачів (блоги, форуми, сайти тощо). Мультимедіа-світи крім цього пропонують вибрати собі певну візуальну особистість, надіти віртуальний маскарадний костюм – аватар (невеличку картинку, яка представляє певну людину в віртуальній реальності, відображаючи сутність, зовнішність, характер користувача). Віртуал може надавати про себе реальні відомості або вигадані, презентуючи себе в певній віртуальній спільноті. При цьому віртуальна особистість може значно відрізнятися від реальної, презентуючи себе як представник певної статі, раси, національності, віросповідання, професії, політичної орієнтації, культурних традицій тощо. Така самопрезентація особистості в віртуальному комунікативному просторі нагадує діяльність акторів, що грають певну роль, глибоко вживаючись в неї.

Найбільшу роль в контексті конструювання власної ідентичності в віртуальному комунікативному просторі за своїми уподобаннями та випробування нового досвіду, відсутнього в реальності, відіграють комп'ютерні рольові ігри, різноманітні соціальні мережі, чати, блоги, мережеві спільноти. Все більшої популярності серед користувачів Інтернету набуває ведення особистих щоденників on-line – наприклад, Live Journal.

Рольова комп'ютерна гра – це простий і доступний спосіб моделювання іншого світу чи таких життєвих ситуацій, в яких людина ніколи не була і не буде в реальності. Рольові ігри, особливо в дитячому віці, є частиною пізнавальної діяльності людини. Всі діти грають в ігри, свідомо приймаючи на себе роль дорослих, задовольняючи неусвідомлену потребу в пізнанні навколишнього світу. З віком рольові ігри заміщаються інтелектуальними і людина дуже рідко має можливість прийняти на себе роль іншої людини, хоча підсвідомо потреба в цьому зберігається: шофер хоче глянути на світ очима льотчика, чоловік – побути в ролі жінки, відкинутий суспільством невдаха мріє хоча б хвилину побути лідером.

Потрапляючи у світ комп'ютерних ігор, людина отримує нове ім'я, що символізує початок її віртуального життя. Комп'ютерні рольові ігри, наприклад, MUDs (від "multi-user dimension" – рольова гра, у якій багато користувачів об'єднані в одному віртуальному просторі), дають можливість прийняти придуману роль легко і безперешкодно, дозволяють насолодитися всіма можливостями нової ролі, задовольнити пов'язані з нею бажання та потреби. В комп'ютерних іграх немає тих заборон та обмежень, які мають місце в реальному соціумі, тому геймер відчуває себе вільно і комфортно, маючи можливість безкарно здійснювати будь-які вчинки. Оскільки в реальному світі геймер цього зробити не може через низку певних соціальних табу і переконань, що його обмежують, він прагне повернутися в роль віртуальну, яка з часом займає все більше місце в його особистості. Таким чином в рольових комп'ютерних іграх ніхто і ніщо не обмежує індивіда у творчості: він може створювати будь-яку бажану ідентичність. Наприклад, граючи в яку-небудь багатокористувацьку онлайн-гру, індивід може сконструювати свою етнічну ідентичність, перетворившись на ельфа, гнома або жителя іншої планети, створити певну професійну чи гендерну ідентичність, вибравши в налаштуваннях гри бажану стать і професію. Крім того, один гравець має можливість створити кілька персонажів і таким чином приміряти на собі

декілька різних ідентичностей. Віртуальний світ в певній мірі дає можливість стати тим, ким хочеш бути без будь-яких обмежень. При цьому в онлайн-грі індивід створює повноцінного персонажа з тілесними та розумовими характеристиками, здібностями тощо.

З іншого боку, онлайн-гра практично не дає можливості людині бути самим собою, в онлайн-грі, як правило, конструюється швидше бажана альтернативна ідентичність, ніж відтворюється реальна. Трансформуючи образ свого “Я», геймер поєднує у своїй свідомості два життя (віртуальне та реальне) і, відповідно, два різних образи (реальної людини та комп'ютерного героя). Досліджуючи структуру самосвідомості гравців у комп'ютерні ігри, психологи висловили припущення [7], згідно якого зміни в структурі особистості гравців можуть відбуватися за рахунок того, що комп'ютерна гра забезпечує інтенсивний досвід аналізу власних успіхів і невдач, а це призводить до зміни Я-образу і локусу контролю. Вибір геймером конкретних Аватар може сигналізувати про те, що відбувається в його свідомості.

Оскільки інформаційний простір у своєму віртуальному вимірі є (принаймні сьогодні) простором вербальним, на перший план у ньому виступають самоопис як форма самоідентифікації особистості. Максимальному самовираженню сприяють чати (Internet Real Chat – засіб обміну повідомленнями в мережі в режимі реального часу, що імітує живе спілкування)¹⁾, персональні сайти (своєрідне конструювання свого світу, з важливими для самої особистості пріоритетами і установками) і блоги (мережеві щоденники). Віртуальність провокує людину на активність, креативність, звільнення від різних психологічних комплексів, сформованих у реальному житті. Причому це звільнення відбувається саме в мовній сфері,

¹⁾ Люди активно користуються програмами, які замінюють чати: Skype (скайп), ICQ (аська), Mail.ru-агент та інші. Це набагато зручніше. Але все-таки є люди, які спілкуються в чатах. В основному це молоді люди, найчастіше, 14 – 17 років.

оскільки людина існує в інтернеті в мовній формі, репрезентує себе тільки через текст.

Значне місце в процесі самопрезентації в Інтернеті займає чат. Основним засобом самопрезентації є ім'я (нік) і Аватар. Ник і форми комунікативного прояву особистості за звичай розглядають як ядро засобів самопрезентації в чаті, тоді як мовні засоби та засоби вираження емоцій є скоріше периферійними. Виділяють низку типових моделей, за якими створюються ніки: 1) на основі власних імен, 2) на основі образного переносу від найменувань природних явищ або назв тварин, 3) літературні імена, 4) імена, утворені від найменувань якостей і проявів особистості, 5) «комп'ютерні» імена, 6) агресивні імена, 7) незвичайні ніки, створені в протиріччі з уявленнями про імена [8]. Ник, з одного боку, є просто іменем, під яким суб'єкт презентує себе в чаті, з іншого – самостійною віртуальною особистістю з конкретними стереотипами поведінки, характером, темпераментом. В цьому контексті є слушною думка А.А. Селютіна, відносно того що «в лінгвістичних дослідженнях досить твердо устоявся термін «мовна маска», запропонований В. Віноградовим, для позначення певного образу, прихованого за ніком. Сукупність мовних масок використовується суб'єктом в різних ситуаціях віртуального спілкування, формує онлайн-особистість комуніканта» [9, с. 140].

Чати дозволяють учасникам Інтернет-спілкування змінювати маски, грати не тільки іменами, але й віком, статтю, професією, досліджуючи грані і можливості свого віртуального Я. Шеррі Теркл у своїй знаменитій книзі "Життя на екрані" говорила про "множинності" та "хиткості" уявлення людського "Я" в середовищі віртуального спілкування [10]. Невидимість суб'єкта комунікації в віртуальному просторі породжує певну специфіку конструювання ним власної ідентичності. З одного боку, ніхто і ніщо не обмежує індивіда створювати будь-яку бажану мережеву ідентичність, а отже у нього є можливість майже повного управління враженням про себе в мережевій спільноті, можливість експериментувати з ідентичністю. У мережі Інтернет ми можемо дозволити собі

бути тими, ким ми є насправді, чого в реальному житті ми, зрозуміло, дозволити собі не можемо. Формується переконання, що ідентичності при необхідності можна одягати і знімати як при зміні одягу. На думку деяких дослідників, найбільш яскравими прикладами такого експериментування є віртуальна «зміна статі» та девіантна поведінка в мережі [див. 4].

Марк Постер в 2000 році вводить поняття «мобільної ідентичності», досліджуючи особливості кібердемократії та зазначаючи, що вихід з фізичного простору повністю змінює правила політичної гри [11]. Метаморфозам цієї мобільної та анонімної, "карнавальної" ідентичності присвячено чимало робіт психологів, хоча її ера відходить в минуле.

Отже, знаходячись в віртуальному просторі, людина по суті займається самотворенням своєї ідентичності і сервери MUD (від "multi-user dimension" – рольова гра, в якій велика кількість користувачів об'єднані в одному віртуальному просторі) або IRC (IRC (Internet Relay Chat), ICQ роблять можливим спілкування з іншими такими ж множинними ідентичностями. Віртуальне «Я» учасників неформальної інтернет-комунікації нерідко відрізняється від реального «Я» – змінюється вік, стать, опис зовнішності, біографічна інформація тощо¹⁾. Тобто «Інтернет, – як зазначає Ш. Тьоркл, – виступає ще одним елементом комп'ютерної культури, який сприяє формуванню уявлення про ідентичність як множинність. В Інтернеті люди здатні творити себе, переміщуючись в декількох "Я" [10, р. 178].

Як свідчать дослідження останніх років спілкування в чаті втрачають свою популярність. Інтерактивний чат як особлива форма буття і репрезентацій особистості поступово перетворюється з форми спілкування в літературно-ігровий жанр і певне соціальне середовище, альтернативне існуючому. В якості суб'єктів мережевої творчої комунікації, її учасники конструюють особливий дискурсивний простір, характеристики якого багато в чому схожі з дискурсом

¹⁾ Цю ситуацію психологи називають ідентифікаційним зсувом, користуючись термінологією А. Сосланда.

літературного твору, де коди автора, тексту і адресата спочатку не збігаються. Взаємодія відбувається не стільки між індивідами як суб'єктами, цілісними неподільними особистостями, скільки між зображуваними ними персонажами. Реальна людина, що стоїть за віртуальним персонажем і його автором, стає практично недосяжною для Іншого, не тільки через свою географічну віддаленість і анонімність, але в значній мірі через розбіжність в кодах, що належать автору, персонажу і реальному суб'єкту. Дослідження свідчать, що це соціальне середовище за своїми сутнісними характеристиками виявляється багато в чому схоже як з простором гри, так і з простором нарративу [12]. Так само як і в останньому, аналітичними компонентами чату є час, сюжет, персонаж, і його роль, точка зору і голос. Середовищу інтерактивного чату органічно відповідає створюваний автором (суб'єктом) фантазійний образ, що коректно реалізується за допомогою візуально-вербальних маніфестацій (стратегій і тактик спілкування), адекватних навмисно чи довільно заданому сюжету в рамках відповідного комунікативного наміру.

Розвиток суспільства, в якому статус особистості в значній мірі визначається положенням в Мережі, Інтернет стає не стільки платформою створення вигаданої, анонімної та мінливої ідентичності, а й платформою для відновлення стабільної ідентичності. «Враховуючи хаос ідентичностей і культуру мобільності, які цього періоду передували, знайти і визначити своє стабільне "Я" було не так просто. Стабільна ідентичність у віртуальному світі виникала поступово, як би намагаючись себе в хиткому просторі, якому будь-яка конкретність була чужою. Від чатів, де ідентичність могла змінюватись з кожним входом, до програм месенджерів (наприклад ICQ), де спочатку було прийнято використовувати вигадані імена – "ніки", але при цьому "нік" залишався стабільним від входу до входу у віртуальний простір» [13, с. 9].

Іншим віртуальним простором, в якому можна конструювати свою ідентичність є Інтернет-спільноти. Це можуть бути спільноти представників певної субкультури, професійні чи жіночі спільноти, релігійні клуби тощо.

Спілкування в них відбувається за допомогою тексту, графіки, рідше – звукових та відеоматеріалів, тому способи вираження тілесності досить обмежені. Однак тут значно більше, ніж в онлайн-грі, можливостей сконструювати реальну культурну ідентичність. Віртуальні спільноти – найяскравіший приклад того, як культура симуляції змінює традиційні уявлення про людську ідентичність. Говард Рейнгольд, професор Каліфорнійського університету в Берклі, автор відомої книги «Розумний натовп: Нова соціальна революція», визначає віртуальні спільноти як «соціальні агрегації, що виникають в Мережі, коли достатня кількість людей протягом тривалого часу приймає участь у публічних дискусіях, зазнаючи людські емоції, необхідні для формування павутини особистісних взаємин у кіберпросторі» [14, с. 71]. Об'єднуючими чинниками віртуальних спільнот (мережевих співтовариств) виступають загальні цілі, інтереси і потреби; загальні ресурси до яких члени спільноти мають доступ; характерний тип дискурсу та тезаурус. Комунікаційним середовищем цих спільнот є переважно кіберпростір.

Існують різні точки зору на те, наскільки самопрезентація в умовах домашніх сторінок, блогів відповідає реальній особистості користувача, тобто наскільки самопрезентація є свідомим творенням, конструюванням образу себе чи вона в певній мірі є спонтанною і стильові характеристики особистості все одно зберігаються, будь то Інтернет чи реальність. Одним з основних достоїнств мережі Інтернет завжди була анонімність. «В Інтернеті ніхто не знає, що ти собака» – цей популярний афоризм відповідає дійсності лише частково. Він, безумовно, підходить для «ситуацій спілкування»: чатів, форумів, MUD's та інших. Поява блогів, зазначають Олександр і Григорій Асмолови, також починалося з вельми відчутної присутності сторінок, чийі господарі були анонімні, незважаючи на постійну прив'язку контенту блогу до конкретного "ніку". Паралельно з'явилася практика подвійного життя, так званих "блогів-віртуалів", коли людина вела два блоги – один, де його особа була відома, і інший – під маскою. Проте з часом загравання з власної анонімністю ставало

все менш модним і цікавим [13, с.10]. Роздуми про привабливість анонімності в Мережі втратили свою актуальність після того як основним середовищем спілкування в Інтернеті стали соціальні мережі – Однокласники, ВКонтакте.

Коли людина створює персональну сторінку або блог з метою розповісти світові про своє існування, то вона швидше за все буде відповідати дійсності, автор, контролюючи зміст свого сайту, скоріше опустить деяку інформацію про себе, ніж буде її перекручувати. Можливість управляти враженням про себе в Інтернеті часто розглядається як відсутність автентичності та маніпуляція іншими. Однак дослідження показали, що незалежно від того, чи відбувається цей процес в реальності чи у віртуальному світі, нам важливо, яке враження ми справляємо на інших, і ми активно прагнемо цим враженням керувати [15].

В віртуальному комунікативному просторі особистості стали більш відкритими і не бояться викладати в мережу Інтернет інформацію про себе і своїх близьких. Вони діляться своїми думками, коментують ті чи інші події та думки, залишають відгуки одне для одного і все це відкрито для інших користувачів мережі Інтернет, які, вже можна сказати, утворюють нове суспільство, в якому немає поняття "чужий".

Отже структура суб'єкта Інтернет-комунікації включає компоненти реальної і віртуальної особистості, співвідношення яких безпосередньо впливає на ідентичність і процес самопрезентації. Віртуальна особистість є результатом реконструкції в мережевому комунікативному просторі справжнього або вигаданого образу, онтологія якого задається реальним суб'єктом. Вона має великий діяльнісний потенціал, що за багатьма параметрам перевищує потенціал реальної особистості в силу своєї мобільності та різноманіття засобів самопрезентації. Стаючи самостійним суб'єктом мережевої спільноти, віртуальна особистість може служити потужним інструментом впливу на реальну особистість і суспільство в цілому: чи то через «пошук себе» і своєї ідентичності (особливо в підлітковому віці), чи то через прагнення бути прийнятим і оціненим у віртуальному співтоваристві, через пошук оптимальних

форм побудови соціальних контактів. Чим більше розвивається Інтернет, чим більше він поглинає різні сфери нашого життя, тим більше часу ми проводимо у віртуальному просторі. «Не тільки ми вриваємося у віртуальний світ своєю ідентичністю, але і віртуальний світ вривається в нас, добудовуючи і розширюючи простір нашого "я", слушно підкреслюють Олександр і Григорій Асмолови [13, с. 12]. Звідси, конструювання своєї віртуальної особистості – це вже не примха дозвілля. Воно виступає як необхідна умова соціального розвитку особистості. Формується принципово новий тип символічного існування людини, культури, соціуму, який починає виступати в якості основоположного для всіх інших типів і в якому фізична, психологічна та соціальна складові особистості заломлюються під впливом Інтернет-технології і, в новій своїй якості, створюючи нові умови комунікації і особистісного розвитку.

1.2 Проблеми ідентифікації особистості в інформаційному суспільстві

Інформатизація є слідством і формою вираження науково-технічного прогресу останнього століття, і, як всякий етап подібного розвитку, вона має дві сторони. Одна з них суто технічна, така, що проявляється в поширенні інформаційної техніки і інформаційних технологій, інша – соціальна, така, що виявляє себе в дії на громадські процеси і на спосіб життя окремих людей. В силу цього інформація як цінність суспільства нового типу визначена не лише і не стільки своєю масовістю або загальнодоступністю, економічним або політичним потенціалом, скільки можливістю персоналізації, що задає для людини нові грані самоідентифікації.

Усвідомлюючи важливість і складність сучасної ситуації, розглянемо такі питання, як вплив інформаційних технологій та засобів масової комунікації на процеси ідентифікації та самоідентифікації людини.

Інформаційні технології, проникаючи в усі сфери життя соціуму, впливають не лише на його архітектуру, але і на способи і форми буття окремої людини [16, с. 115]. В зв'язку з цим проблеми інформатизації суспільства, її соціальних наслідків привертають увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Проте більшість фахівців концентрують свою увагу на технічній складовій цього процесу. Між тим соціальна складова інформатизації дуже вагома і вимагає свого осмислення. Інформаційні технології не лише змінили управління технологічними процесами, але стали інструментом впливу на дії людини.

Сьогодні інформаційні технології (ІТ – технології) опосередковують взаємовідносини між людиною і суспільством, як і стосунки між людьми. Зокрема, зміни, що вносяться інформаційними технологіями і засобами інформаційної техніки, змінюють соціальні процеси ідентифікації і самоідентифікації особи, що спиралися в традиційному суспільстві на прямі контакти людини з тими або іншими соціальними групами і людьми. Змінюючи комунікативне середовище людини, інформаційні технології неминуче вносять новий зміст в соціальні процеси ідентифікації. Відповідно встає нове завдання – вивчення людини в інформаційному соціумі, що невіддільно від дослідження такого його центрального "ядра" як ідентичність.

Оскільки відтворення громадського життя може відбуватися тільки при відповідному відтворенні людини з його науково-технологічними знаннями і культурними навичками, то найбільш гострі проблеми інформатизації пов'язані з її дією на людську особистість.

Аналіз наявної літератури з цієї проблеми демонструє, що при вивченні соціальних аспектів інформаційного суспільства у рамках вітчизняної соціальної філософії є багато невирішених завдань. У багатьох випадках

пошуки, пов'язані з інформаційним суспільством, торкаються не стільки проблеми людини, а більш орієнтовані на розгляд технічної і технологічної сторін постіндустріалізму і на обговорення особливостей вступу цивілізації в новий етап розвитку. Дійсно, цю складову сучасних громадських процесів не можна залишити без уваги, оскільки становлення інформаційного суспільства неможливого без технічного базису, створеного в другій половині XX століття. Тут на перший план висувається уявлення про сучасну техносферу і положення людини в ній. До цієї проблеми звертаються багато авторів, зокрема, В.С. Стьопін, В.Г. Горохов, В.В. Чешев, Б.І. Кудрін, О. Д.Симоненко, В.М. Розін, Н.В. Попкова, Х. Ленк, О.А. Жукова та ін.

Розгляд особливостей інформаційного суспільства вимагає виведення аналізу в площину глобалізації, оскільки інформатизація і інформаційні технології стали одним з потужних засобів реалізації глобалізаційних процесів. Більшість авторів сходяться на тому, що глобалізація – процес, який отримав свій динамічний розвиток у зв'язку з розвитком інформаційних технологій. Вони стали механізмом, за допомогою якого і через який відбувається поширення цінностей інформаційного суспільства у світовому масштабі [17].

Техногенна цивілізація сформувала техносферу, яку можна охарактеризувати як технічну реальність сучасного світу. Проблема, яка виникла з її становленням, полягає в тому, що техносферна реальність стає безпосереднім життєвим оточенням людини, і питання про її буттєві підстави не може не торкатися проблеми взаємодії людини і техносфери. У рамках такої концепції, як відзначає Н.В. Попкова, людині відводиться роль придатка машини і навіть ставиться питання про своєрідний синтез людини і машини (кіборг). Але така позиція свідчить про нерозуміння ролі технічної реальності у біосоціальних процесах, що призводить до спотворення ідентичності людини [18, с. 142].

Міркуючи про значення техніки, ми приходимо до висновку, що тільки соціотехнічна парадигма дозволяє здолати протиріччя, які склалися в

суспільстві. Ускладнення техніки в цьому ракурсі бачиться як природний процес. У центрі цього процесу стоїть людина, що ідентифікує себе як творець техносфери, яка, сприяє його власному вдосконаленню і прагненню до підвищення об'єктивності сприйманої картини світу. Таким чином, змінюється парадигмальна установка в розумінні техніки не як засобу підкорення навколишньої дійсності, а знання і пристосування до неї. У практичній діяльності це виявляється в обов'язковому обліку законів людського і громадського розвитку.

У системі «людина – техніка» з'явилися нові аспекти. Наприклад, поява технічних засобів, що імітують людський інтелект, відчуття людини, і тим самим впливають на вибір і встановлення людиною своєї ідентичності. Ці тенденції найбільш важливі для інформаційної стадії розвитку техносфери, у рамках якої сталася якісна зміна управління не лише технологічними, але і соціальними процесами. В цих умовах соціотехнічна парадигма дозволяє виділити такі критерії збалансованості і життєздатності суспільства:

- рівень економічного розвитку, що дозволяє уникати потрясінь, пов'язаних з убогістю і голодом;
- інститути громадянського суспільства, які не допускають насильства влади над суспільством і насильства особистості над іншою особистістю;
- позитивні, вищі духовні цінності;
- здатність суспільства до відтворення за рахунок внутрішніх джерел.

Фундаментальним проявом становлення техносфери є формування нових засобів обробки інформації і інформаційних технологій, що склали технологічну основу інформаційного суспільства. Соціальна успішність в сучасному суспільстві пов'язана не стільки з володінням деяким обсягом знань або відкритим доступом до інформаційних ресурсів, скільки із здатністю вільного пошуку інформації, її критичного і творчого осмислення, створення нових інформаційних продуктів. Подібні вміння тісно пов'язані зі світоглядними і психологічними особливостями людини. Їх ефективна

реалізація не можлива без схильності людини до постійного саморозвитку, самоудосконалення.

Однією з соціально-технічних особливостей інформаційного суспільства, що надає йому нової якості, є поява мережевих співтовариств і використання мережевих технологій [19, с. 5]. Активне поширення мережевих технологій припадає на 90-і роки XX ст. Соціальні трансформації, які вносяться ними, отримали широке поширення у зв'язку із створенням мережі Інтернет. До нових рис життя суспільства, які виникли завдяки мережевим взаємовідносинам, можна віднести відтворення знання і інформації в циклічному режимі; формування глобальної інформаційної економіки, заснованої на застосуванні мережевих технологій і бізнес-проектів; поширення нового типу зайнятості, який представлений такими формами, як самозайнятість, неповний робочий день, тимчасова і контрактна робота, неформальна або напівформальна робота; заміна ієрархічних зв'язків на мережеві в усіх сферах життя людини; диверсифікація культурного простору та інш.

Сучасна людина формується як особистість в медіанасиченому середовищі. Вона занурена в справжній океан інформації. Причому, замість отримання просторових, взаємозв'язаних, систематизованих інформаційних "смуг" вона стикається з короткими "спалахами інформації" – аудіовізуальними кліпами, числовими рядами, новинними текстами, "обривками теорій", які не вкладаються в попередні межі уявлень і знань [20, с.27]. Нерідко цей інформаційний потік несе суперечливі відомості, а загальна кількість інформації зростає в геометричній прогресії. В результаті людина стає перед необхідністю вільно або мимоволі, усвідомлено або інтуїтивно адаптувати отримувану інформацію до власних уявлень, надавати їй деяку смислову стрункість. Саме так і народжується феномен віртуалізації. Він пов'язаний з інформаційним впливом на людину, а, головне, припускає суб'єктивне «проекування» навколишнього світу самою людиною.

Здатність до вільної, моделюючої самоідентифікації є одним з проявів так званого креативного мислення. Людина з креативним мисленням бачить в різноманітті навколишньої реальності хаотичне, деструктивне середовище, позбавлене будь-яких правил і жорсткої внутрішньої логіки. Інформаційний простір перетворюється на невичерпний потік "кліпів" – модульних одиниць інформації, гранично динамічних, мінливих, необов'язкових, відносно незалежних один від одного, таких, що підлягають вільному відбору і комбінуванню [21, 440]. Свідомість такої людини "витісняється" в сферу інтуїтивної творчості – вона потрапляє в простір симуляції образів, моделювання віртуальної реальності. Тому необхідною умовою для креативної творчості стає не спадкоємність досвіду, не енциклопедичне узагальнення знань, а постійна зміна вражень, безперервне оновлення "ресурсної бази".

Зміна соціальних умов життя людини нині дозволяє говорити про виникнення кризи ідентичності в плані її пошуку і надбання. Розвиток інформаційного суспільства в умовах глобалізації супроводжується поглибленням тенденції до його атомізації, що узгоджується з постмодерністською парадигмою, яка відбиває сучасний стан радикальної плюралістичності, еклектичності західної культури. Ситуація постмодерну посилює проблему ідентичності, оскільки веде не лише до еклектичності соціо-культурного простору, але і самої людини. Тому, стає необхідним виявлення специфіки і особливостей буття людини в умовах нової соціальної реальності [22].

Глобальне інформаційне суспільство надає нові можливості для формування особистості і в той же час пред'являє більш серйозні вимоги до людини. Співвідношення двох способів формування індивідуальності людини – внутрішньої і зовнішньої – дозволило виявити міру їх взаємного проникнення в умовах постійної трансформації інформаційної техносфери, а також виявити досить стійкі позитивні і негативні тенденції дії нового техносоціального середовища на людину. Виникають парадокси, обумовлені розривом зовнішніх

і внутрішніх способів формування індивідуальності людини. Наприклад, доступність інформації, що забезпечується інформаційними засобами і технологіями, знижує мотивацію до генерування нового знання. Доступне отримання знання з інформаційних джерел, не створює мотивації до діяльності по розвитку нових засобів пізнання.

Посилюється процес відмови від ухвалення рішень, завдяки збільшенню числа альтернатив. Людина опиняється в ситуації невпевненості, сумнівів, і, як наслідок цього, відмовляється від відповідальності. Результат – ухвалення невірних рішень; надмірна ідеалізація технічних засобів в цих питаннях.

Зниження цінності конкретного знання в силу його швидкого «старіння» приводить людину до необхідності постійного оновлення і поповнення «людського капіталу», формування інформаційної культури. Але для вирівнювання ситуації людина має бути достатньою мірою мотивована, а такий стан неможливий без стійкої ідентифікації, що дозволяє усвідомити своє становище в суспільстві, сенс своєї діяльності і тому подібне.

Інформаційна поведінка особистості тісно пов'язана з інформаційною компетентністю, яку визначають як можливість забезпечити собі вільний доступ до інформації та право вільного вибору джерела, провайдера і програми для роботи з інформацією, можливість поширення власної інформації, а також здатність реалізувати способи передачі, поширення, використання, копіювання, знищення всієї доступної інформації.

Інформаційна компетентність має кілька особливостей, які виявляються у здатності до самооновлення й саморозвитку, у постійній появі нових форм і способів для задоволення інформаційних потреб, які пристосовують інформаційну компетентність до умов, що виникають у зв'язку з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій у будь-якій сфері діяльності. Отже, розвиток інформаційних технологій та їхнє стрімке впровадження у повсякденну діяльність вимагають від людей цілком нових ознак, які виявляються у високому рівні абстрактного мислення й готовності постійно

підвищувати свій рівень. Адже ще донедавна основу культури засобів комунікацій у суспільстві становили прямі контакти між людьми та паперова інформація, яку зберігали й поширювали за допомогою бібліотек, пошти, телеграфу. Інформацію шукали та аналізували ручними методами. Сьогодні маємо віртуальну комунікацію, яка змінила і поведінку користувачів, і засоби репрезентації інформації, до яких належать бази даних, інформаційно-пошукові системи, комп'ютерні мережі, супутниковий зв'язок, волоконно-оптичні кабелі, системи опрацювання текстів, локальні обчислювальні мережі, автоматизовані робочі місця.

Також, в умовах відкритості суспільства, його гуманізації та демократизації засоби масової інформації все активніше впливають на формування соціальних орієнтирів й одночасно сприяють розвитку задатків і здібностей особистості. Це явище не можна оцінити однозначно (негативно або позитивно). Разом із тим використання широкого спектра інформаційних джерел формує різні інформативні сфери розуміння світу, визначає ціннісні орієнтації людини, стиль її життя.

Розвиток електронної, комп'ютерної техніки ставить питання про вплив засобів масової комунікації на формування духовного світу сучасної людини. Людина вперше за свою історію отримав технічну можливість створити інформаційні технології, які з простих систем пошуку, переробки і передачі інформації дуже швидко перетворилися на механізми постійного контролю і трансформації його ж власної свідомості. Справа в тому, що, на відміну від традиційних «матеріальних» технологій, продуктом яких є той чи інший товар у вигляді окремої від самої людини речі або послуги, продуктом інформаційних технологій за необхідності є певний стан самовідомості.

Вплив інформації на свідомість індивіда має не тільки позитивне значення. Справа в тому, що в інформаційному суспільстві початку XXI століття існує більш широка перспектива для маніпуляції масами. У зв'язку з цим, наприклад, видатний дослідник інформаційного суспільства

С. Московічі стверджує, що воно стало можливим тільки тому, що протягом всього декількох поколінь був здійснений перехід від культури слова до культури наочних образів. [23, с. 141]. Московічі звертає особливу увагу на те, що масштаби маніпуляції свідомістю особистості багато в чому визначаються збільшеною потужністю і можливостями засобів комунікацій. Згідно з його трактуванні, ми маємо справу зі стратегією масового «гіпнозу», колективного навіювання, коли не людина створює інформацію, а інформація створює людину.

Динамічний і спрямований інформаційний вплив призводить до того, що людина починає у все більшій мірі жити не в реальному світі, а в світі інформаційних фантомів. Навіть повсякденну, звичну реальність, з якою свідомість стикається на кожному кроці, вона оцінює вже виходячи в основному з досвіду і системи цінностей, одержаних не від свого безпосереднього оточення, а від комплексу існуючих у суспільстві інформаційних технологій, в першу чергу від засобів масової інформації.

Неоднозначність і складність сучасної комунікаційної ситуації, коли інформація не тільки розширює горизонти розвитку людства, а й активно впливає на внутрішній світ особистості, породили і неоднозначність їх оцінки серед дослідників. Одні дослідники з оптимізмом перераховують можливості способів масової комунікації, розглядаючи їх як зовсім нові, характерні лише для ХХІ століття явища. Так, наприклад, О. Тоффлер вважає, що вдосконалення інформаційних технологій призведе до якісної переоцінки значення знань, зробить їх реальною силою, що сприяє радикальним суспільним змінам. Інші дослідники висловлюють думку, що перебільшена увага до ряду позитивних тенденцій розвитку засобів масової комунікації призводить до недооцінки ролі власне маніпулятивного чинника в структурі комунікацій. Констатуючи спустошуючий і руйнівний вплив на особистість і культуру сучасних мас-медіа, і особливо телебачення, більшість мислителів оцінюють зростаючу роль інформаційної влади дуже песимістично.

Якщо уважно придивитися до способів організації інформаційного потоку в сучасному суспільстві, то стає очевидним, що під впливом засобів масової комунікації відбувається значна зміна культурного образу людини. Чи існує у нього свобода вибрати з запропонованої йому інформації і різних продуктів культури те, що в значній мірі відповідає його внутрішньому світу? Сьогодні існує певний світоглядний конфлікт, оскільки в рамках одного суспільства можуть вільно співіснувати не просто різні, але і прямо протилежні системи цінностей і норм. Сучасна демократія дала людині не тільки можливість володіти деякою кількістю ліберальних свобод, а й поставила його в ситуацію, коли він просто не знає, чому ж віддати ціннісний пріоритет.

У попередні періоди розвитку людського суспільства домінуючу роль грав процес накопичення знань. Не випадково, що саме в минулому були в загальних рисах створені ті системи пояснення реальності, які з невеликими змінами дійшли до нашого часу і грають як і раніше важливу роль у процесі накопичення об'єктивної інформації про навколишній світ. Принципова відмінність сучасної епохи полягає в іншому: зараз набагато більше комунікацій.

Тиражування інтелектуального продукту, передача відомостей про нього за допомогою друкованих видань, телеграфу, радіо, телебачення, лекцій і семінарів в рамках системи загальної освіти, а тепер і мережі Internet – все це докорінно відрізняє сучасне суспільство як інформаційне. За словом «інформація» криється саме комунікація, а не процес накопичення знань. Рациональна свідомість при домінуванні наукових форм мислення довгий час визначала існування суспільства. Саме наука і прагнення до розумного, свідомо обгрунтованого існування підготували базу і сприяли розвитку комп'ютерних та інформаційних технологій. Але при їх розвитку ми можемо спостерігати процес ослаблення впливу науки і посилення міфологічних форм мислення. Інформація починає набувати властивостей, які притаманні міфам, або більше вірно, сучасним міфам. Утворюється навколонауковий простір, в якому

строгість наукових побудов і доказів підміняється гіпотетичністю, суб'єктивізмом. В результаті у свідомості складається мозаїка з наукових уявлень і розрізнених знань.

В сучасну епоху інформація – це комунікація, що спонукає до дії. Якщо ми визначимо інформацію подібним чином, то стане зрозумілим, чому головним феноменом комп'ютерної революції став Internet, а не гігантські електронні банки даних або штучний інтелект. У глобальній мережі Internet не створюється ніякого знання, але зате багато разів збільшуються можливості здійснення комунікацій. В організованому подібним чином інформаційному потоці на перше місце виходить не передача даних про властивості товару або послуги тобто раціональне опис об'єкта, а створення його образу. Домінування образності над раціональністю в процесі здійснення комунікацій впливає не тільки на способи організації інформації, але і на характер, сутність всього суспільства в цілому. «Під впливом віртуально» орієнтованого комунікаційного потоку відбувається «перевизначення» суспільства» [24, с. 97]. Коли суспільство є залежним від електронних засобів комунікації і те, що вважається соціальною реальністю, «втрачає» стійкість і визначеність, тоді можна говорити про нестабільність, невизначеності, парадоксальності, ірраціональності.

Відомо, що XIX – XX ст. стали століттями мас, століттями появи суспільства масового споживання, стандартизації не тільки умов життя, а й мислення. Як же впливає сучасна комунікація на пізнавальну активність масової особистості? У цьому сенсі XXI століття стало століттям не тільки мас глобального масштабу, а й століттям «патологічної» залежності цих мас від інформації. Сучасна комунікаційна технологія за останні десятиліття свого розвитку стала доступною майже кожному члену масового суспільства. Маса стала активно включатися у віртуальну комунікацію. Багато в чому це стало можливим завдяки Internet. Середовище розвитку віртуальних спільнот є альтернативою реальному суспільству. Вони приваблюють знеособленістю, можливістю конструювати і трансформувати віртуальну особистість.

Така «конструйованість» особистості дає свободу ідентифікації: віртуальне ім'я, віртуальне тіло, віртуальний статус, віртуальна психіка, віртуальні звички, віртуальні вади. А віртуальна ідентичність, у свою чергу, дає свободу комунікацій. Індивід може належати до будь-якої соціальної спільності і за рахунок цього радикально розширити сферу можливих взаємодій.

Віртуальність особистості символізує неминучість відчуження реального тіла, статусу і т.п. Відчуження в даному випадку означає скоріше не повний розрив, а відсторонення, дистанціювання. Реальне стає одним з можливих (а не єдиних) модусів буття, якими можна варіювати, грати, маніпулювати. Такі атрибути особистості як самоідентифікація, індивідуальність, активними користувачами Internet втрачаються; свідомо чи несвідомо ними формується розмита або мінлива ідентичність. Таким чином, можна припустити, що ми стаємо свідками поступової віртуалізації особистості. Хоча багато в чому, описувані явища мають все-таки характер тенденцій. Не можна говорити про дійсну і тотальну віртуалізацію сучасного суспільства, однак аналіз тенденцій (насамперед негативний) говорить про те, що сценарій майбутньої тотальної віртуалізації можливий.

Вже сьогодні ми стикаємося з реальною проблемою втрати відмінності реального і уявного в масовій свідомості. Сучасна комунікація побудована таким чином, що інформаційне середовище виявляється доступним для різних людей, організацій, регіонів, країн. Відбувається розшарування за рівнями споживання інформаційних ресурсів і послуг. Масова особистість отримує добре дозовану інформацію в потрібний час і в потрібний момент. Вона позбавляється можливості сортувати інформацію, співвідносити її згідно з критеріями істинності і хибності і, як наслідок цього, втрачає можливість орієнтуватися в соціальному середовищі.

Інформаційні технології, в міру свого розвитку, виявляють неоднозначний характер впливу на тілесний і емоційно-психічний стан людської особистості. Характерні риси інформаційно-технологічної парадигми

(мережева логіка, гнучкість, загальна поширеність комунікацій, тощо) вимагають від людини нових, не властивих їй якостей: інформаційної толерантності та інформаційної активності. Як показують соціологічні та психологічні дослідження, лише відносно невелика частина суспільства успішно адаптується до змін, обумовлених мережевою логікою інформаційного суспільства [25, 26, 27].

Стрімко розвиваються екранні технології, які уніфікують (стандартизують) мислення масової особистості. На першому плані тут міститься не слово, а образ, «картинка». Миттєва передача образів, яскравість і відчуття безпосередньої присутності призводять до того, що образ піднімається над змістом. Перебуваючи в безпеці, індивід має можливість спостерігати за всіма важливими подіями та пригодами (віртуальна присутність). Крім того, він здатний навіть визначати хід подій (звичайно ж, віртуально), тому останнім часом стали дуже популярні інтерактивні шоу в режимі on-line.

Явища подібного роду породжують атмосферу нескінченного референдуму, коли в потік соціальної інформації включені і виробники і споживачі інформації. Все це призводить до неминучої втрати об'єктивізації критерію істинності і необхідності постійного використання складних і різноманітних інформаційних технологій, механізм і наслідки дій яких, як правило, незрозумілі навіть застосовуючим їх суб'єктам. Це формує у індивідуальної, особливо творчої, свідомості прихильність панівної думки і відсутність критичності мислення.

Всі наведені вище аргументи стосуються зміни характеру мислення людини інформаційної епохи, організації інформації, тобто гносеологічного аспекту проблеми, але також необхідно торкнутися і ціннісного, морально-етичного аспекту цих змін. Ряд дослідників відзначають, що велика кількість різних за складом і змістом новин сприяє їх неадекватному моральному осмисленню і етичній оцінці. Певне прирівнювання в потоці інформації важливих і не важливих з моральної точки зору фактів призводить до

«інформаційного цинізму» [28, с. 328]. Наприклад, для сучасних засобів масової інформації в якості новини годиться все що завгодно. Значуще і менш значуще, неважливе, видатне, малозначне, що виражає головну тенденцію, епізодичне – все це може бути без розбору вибудовано в єдиний інформаційний ряд

Таким чином, закономірно поставити питання про трансформований тип особистості. Під впливом засобів масової комунікації цінності та культурні орієнтації змінюються з вражаючою швидкістю. Стандартизована, інформаційно-залежна особистість не вільна у виборі інформації і тих продуктів культури, які їй пропонуються (нав'язуються). Безумовно, що масовий індивід володіє достатньою кількістю прав і свобод, проте стандартизованість (запрограмованість) його мотивації виключає почуття усвідомлення власної значущості, самоцінності. Все це пов'язано з функціонуванням сучасної масової комунікації, яка і формує базу для так званого «еклектично-нетеоретичного мислення» [24, с. 100].

Уся сукупність названих обставин, змушує до пошуку нових шляхів вирішення проблеми ідентичності. Поєднання глобального і локального, встановлення горизонтальних зв'язків завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій, підвищена щільність інформації, збільшення числа альтернатив, віртуалізація соціальних стосунків виводять дослідницький вектор на проблему пошуку і реалізації стратегій ідентичності людини за допомогою нових можливостей, які надаються інформаційною техносферою та впливом масової комунікації сучасного інформаційного середовища.

1.3 Трансформації ідентичності особистості в суспільстві «плинної сучасності»

Проблема ідентичності особистості належить сьогодні до найбільш популярних і досліджуваних питань. Ідентичність знаходиться в центрі уваги фахівців самого різного профілю: філософів, соціологів, політологів, психологів, педагогів тощо. Велике розмаїття підходів до цієї проблеми пояснюється її надзвичайною актуальністю – ідентичність в сучасній ситуації стає життєвою потребою і одночасно обов'язком кожної людини, частиною її життєвого світу. Будучи зв'язком з минулим, з особистісною та суспільною історією людини, ідентичність визначає і її майбутнє, представляючи горизонт її розвитку. В умовах проблематизації реальності, характерної для суспільства постсучасності, пошуки ідентичності стають спробою здобуття стійкості в світі втрачених цінностей, втрачених ідеалів і нестабільних суспільних зв'язків. Це обумовлює той великий інтерес, який викликає проблема ідентичності в соціо-гуманітарних дослідженнях, і вказує на особливу необхідність таких досліджень.

У цьому розділі ми хочемо з'ясувати роль ідентичності особистості в суспільстві «плинної сучасності» з точки зору поляризації ідентичності між соціальним та індивідуальним.

Поняття ідентичності має кілька важливих смислових аспектів. Перш за все, ідентичність розуміється як відчуття особистістю себе як унікальної, автономної істоти, окремої і несхожої на інших, відмінної від інших індивідуальностей. В соціальній психології цей бік феномену ідентичності називають особистісною ідентичністю, або ідентичністю усвідомлення.

Тісно пов'язане з цим розумінням і аспект ідентичності як рівності самому собі в просторі та часі. Ерік Еріксон визначає цей бік ідентичності як відчуття внутрішньої тотожності, безперервності між тим, ким людина була в

минулому, тим, ким вона є зараз, і тим, ким вона може стати в майбутньому [29].

Це відчуття зв'язності власної історії визначає наступну сторону ідентичності – синтез фрагментарної мозаїчності образів самосприйняття в єдиний гармонійний образ «Я». Таким чином, ідентичність трактується як цілісність особистості, яка обумовлена своїми частинами, але не зводиться до їхньої суми. Ідентифікація – це процес створення такої цілісної єдності особистості.

Нарешті, чи не найважливіший аспект розуміння ідентичності полягає в її трактуванні як приналежності до певної соціальної групи. Усвідомлення індивідом себе із змістовної сторони завжди виступає як розуміння своєї віднесеності до суспільства, груп і підгруп, починаючи з самих глобальних спільнот і закінчуючи мікрогрупами, що виникають епізодично. У результаті, ідентичність проявляє себе в якості соціальної солідарності (термін Е. Еріксона), яка передбачає присвоєння особистістю суспільних цінностей і норм, яка надає діяльності особистості суспільне визнання, повагу і, врешті-решт, як суспільний, так і індивідуальний сенс її буття. В соціально-психологічних дослідженнях цей бік ідентичності визначають як соціальну ідентичність, або ідентичність приналежності.

Перші три боки формують так звану его-ідентичність, останній описується як групова ідентичність. Формування і его-ідентичності, і її групового різновиду носять паралельний характер, тривають протягом усього життя людини і зумовлюють особливості один одного [29]. Безумовно, всі аспекти ідентичності можуть виділятися як такі, що існують окремо, лише в рамках теоретичного дослідження, адже життєва реальність існування конкретного індивіда демонструє єдність усіх боків ідентичності, що передбачають один одного в їх нерозривності.

Чим ідентичність є для сучасної людини? Це питання має особливий сенс, адже реальність сьогодні носить особливий характер. Здається, що найбільш

вдалою теоретичною конструкцією, яка описує сьогоднішню реальність з точки зору взаємодії людини і світу, є теорія «плинної сучасності» З. Баумана [30, 31].

Радикальні зміни в устрої людського життя і соціальних умов можна пояснити, застосовуючи метафору плинності рідини. Тверді предмети мають певний порядок і стабільність, однак, руйнуючись, змінюють форму, структуру та об'єм. Рідини ж зберігають свій об'єм, міняючи форму, легко переміщуються і течуть. Так, сьогодні соціальні структури більше не є жорсткими, стабільними, норми і цінності втрачають свою стійкість, авторитети плюралізуються, владна система знижує безпосередній тиск на індивіда – в сучасному світі відбувається «плавка твердих тіл» в силу зникнення сил, здатних підтримувати порядок і встановлені правила. Цей етап сучасності, який також часто називають «постсучасністю», «кінцем історії» або «постмодерністю», характеризується новими стратегіями соціальної взаємодії. Наприклад, «влада може переміщатися зі швидкістю електронного сигналу – і тому час, необхідний для переміщення її основних складових, зменшився до миті. Дійсно, влада стала екстериторіальною, дійсно не пов'язаною, і навіть не уповільненою, опором простору» [30, с. 17]. Час остаточно переміг простір: якщо епоха традиційного модерну (те, що Бауман називає «твердою» сучасністю) була переважно орієнтована на територіальні завоювання, обмежувалася географією або контрольно-пропускними пунктами, то технологічні досягнення «плинної» сучасності зробили територіальну прив'язку безглуздою: «оскільки всі частини простору можуть бути досягнуті за один і той же час (тобто «без часу»), ніяка частина простору не має привілеїв, ні одна не має «особливої» цінності» [30, с. 129]. Сам час також змінив свої характеристики, перетворившись з лінійної безперервності у фрагментарність епізодів¹⁾.

¹⁾ «У наш час ми приймаємо час, як приймалися картини пуантилістів. Час складається з пунктів.... Це дуже дивне явище, тому що, з одного боку, воно зменшує значення моменту, а з іншого – розширює можливі надії, які можна пов'язати з таким моментом»[31].

Соціальні структури, цінності, норми, владні стратегії, авторитети, система міжособистісних комунікацій тощо – все це не піддалося остаточній руйнації, як стверджується в деяких дослідженнях постсучасності, а змінило форму, стало «текучим», легко мінливим, плинним.

З одного боку, такий стан речей надає особистості ряд переваг. Влада, хоча і досягає своїх цілей, але відмовляється від насильства, прямого примусу, тиску. Індивід має право приймати рішення самостійно, стаючи, безумовно, більш вільним. У нього розширюється простір свободи, з'являються нові можливості для розвитку, розкриття свого творчого потенціалу, своєї креативності, яка стає однією з головних цінностей. Реальність виявляється більш відкритою, позбавленою ілюзій.

З іншого боку, плата за звільнення може виявитися непомірно високою. Відомо, що зворотною стороною свободи є відповідальність, і в жодному разі збільшення ступеня свободи завжди призводить до зростання тягара відповідальності. Безумовно, не кожен індивід готовий нести весь цей вантаж самостійно. Крім цього, руйнування стійкості і стабільності в соціальній системі призводить до все більшої атомізації індивідів, що виражається в усезростаючому почуття самотності й розгубленості. Якщо раніше подібні стани були долею маргіналів, то епоха «плинної сучасності» робить ці стани правилом. «Багато з небезпек, що підстерігають нашого сучасника, є «соціально типовими» і глобальними – як шторм, але «впливати», рятуватися від них доводиться кожному самостійно» [32].

Позбавлена ілюзій реальність сьогодні не може запропонувати позитивних цінностей, які їй би відповідали. Як бути адекватним цій нестійкій, перенасиченій інформацією дійсності, що постійно змінюється? Бауман припускає, що єдиною релевантною стратегією сьогодні може бути так звана «flexibility», яка розуміється як «гнучкість і підозра до всіх довготривалих зобов'язань» [31]. Необхідність відкидати довготривалі зобов'язання пов'язана, з одного боку, з ненадійністю довготривалих перспектив: коли те, що здавалося

стійким, раптово (через зміну обстановки) руйнується або радикально змінює спрямованість, індивід виявляється безпорадним, один на один з невизначеністю. З іншого боку, довготривалі плани і зобов'язання обмежують можливості індивіда, які так чи інакше можуть виникнути: «тому що ідеї і можливості теж змінюються з року в рік – потрібно бути відкритим і не закривати жодної з опції вибору, які ви повинні робити» [31]. Намагатися йти в ногу з часом означає сьогодні позбутися прихильності, лояльності якимось одним ідеям, структурам, навіть способу життя, оскільки тільки так можна завтра не залишитися на узбіччі мінливого світу.

Плинна сучасність змушує індивіда відчувати постійну невпевненість, яка виступає онтологічною характеристикою його сьогоденного стану. Однією зі спроб зняти цю онтологічну невпевненість служить звернення до ідентичності. За словами Л. Донскіса, ідентичність «постає спробою погодити й поєднати те, що роз'єднала сучасність: правду і цінність, раціональність і традицію, знання і соціальну близькість, індивідуальне і колективне» [33, с. 27].

Сьогодні сама природа ідентичності суттєво інша, ніж раніше. Недостатньо народитися кимось – потрібно постійно підкріплювати факт належності до певної страти своїм життям. Більше того, сам факт народження в якийсь страті (етнічної, державної, майнової і навіть гендерної) більше нічого не означає: ідентичність не дана, а задана. Іншими словами, її потрібно вибирати, вибудовувати, за неї потрібно нести відповідальність, нею можна пишатися як досягненням. Ідентичність завжди є усвідомлено і вільно сформованою. Ідентичність як соціальна солідарність отримує привілейований статус порівняно з іншими її аспектами, проте це – соціальна солідарність свідомого вибору. Іноді навколо індивіда немає такої реальної референтної групи, з якою він би себе ідентифікував. Тоді відбувається не відмова від цієї ідентичності, як можна було б припустити, а ідентифікація з ідеальною (віртуальною) групою. Таким чином індивід долає кризу почуття соціальної приналежності до групи, яка не відповідає його ідеології.

Звернення до ідентичності, яке служить способом подолання кризи життєвої впевненості та надійності, само по собі, однак, може служити (і найчастіше, так і відбувається) джерелом нових життєвих драм. Так, заданість ідентичності, тобто необхідність самотійно піклуватися про неї, може перетворитися у важкий тягар, тому що дійсність демонструє нам, що чекати зовнішньої допомоги в цьому аспекті безглуздо. Інша небезпека такого становища полягає в великому ризику «втечі від реальності» в спробах подолати розрив між існуючим станом, що не задовольняє, і створенням ідеальної референтної групи, ідентифікація з якою влаштовує людину. Таким чином, свобода для формування власної ідентичності виявляється засудженістю на неї.

Приреченість на ідентичність, моральна відповідальність, пов'язана з її вибором, життєва необхідність самовизначення через побудову власної ідентичності – це ознаки нашого часу, епохи індивідуалізму. Цінність індивідуальної свободи відповідає цінності его-ідентичності як відчуття власної унікальності та автономності. Аспект свободи, можливості (і необхідності) вибору, навіть відповідальності за цей вибір – все це підкреслює сенс ідентичності як індивідуальних зусиль у самовизначенні особистості в її непідзвітності зовнішнім умовам і факторам. Може скластися враження, що сучасність знизилася значущість інших сторін ідентичності. Однак це не так: як і раніше, ідентичність епохи індивідуалізму потребує ідентифікації з групою, визнання, оцінки або, навпаки – ненависті, нехтування чи зневаги (у разі негативної ідентичності). Соціальність залишається онтологічним атрибутом людини, не дивлячись на мінливі конкретні соціальні умови. Тільки через погляд Іншого ми можемо бути самотніми і автономними.

Двоїстість ідентичності проявляє себе через намагання знайти рівновагу між індивідуальним та соціально-типовим, між свободою та визначеністю, між незалежністю та теплом належності до громади. В цілому, ця своєрідність нашого самовизначення за допомогою створення ідентичності відображає

більш глибоку особливість природи людини. Мається на увазі те, що І. Кант назвав «некомпанійською товариськістю людей» (див. [33, с. 36]). Людина прагне до самостійності і незалежності, підкреслює і плекає свою унікальність, і в той же час прагне бути серед людей, відчувати свою причетність і дружню увагу оточуючих.

Що стосується аспекту автономності, то на нерозривність формування «Я» з наявністю Іншого, в очах якого людина знаходить свою визначеність і цілісність (нехай і уявну), неодноразово вказували багато дослідників. Автономність, звичайно, може носити тільки відносний характер. Однак і скочування до полюса соціальної солідарності в ідентичності може дати лише ілюзорне вирішення проблем. Спроби позбутися тягара відповідальності, переклавши частину своєї свободи на групу (співтовариство), з якою індивід себе ідентифікує, може комусь здаватися вдалим способом впоратися з невизначеністю плинної сучасності. Але замикання в приналежності до групи тягне лише негативізм по відношенню до тих, хто не належить до цієї групи. Крім того, особливість сучасної епохи як раз і полягає в тому, що навіть найбільш закриті спільноти, що живуть у власних традиціях, рано чи пізно піддаються впливу «розрідження» – глобалізація та інформатизація не залишають шансів зберегти в незмінності те, що здавалося непорушним. «Бажання піти від складності та гетерогенності до гомогенності і простоти не має шансів на здійснення в сучасному світі» [31]. Складний світ так чи інакше наздоганяє навіть самі ізольовані спільноти, які в силу такої відірваності виявляються набагато менш готовими адекватно відповісти на виклики часу.

Сучасний світ – це світ мінливий. Ця теза сьогодні визнається практично всіма дослідниками суспільства і людини, в яких би галузях знання вони б не проводили свої дослідження. Не вдаючись до оціночної характеристики даного факту, можна стверджувати, що нестабільність, невизначеність, розмитість стають одними з центральних категорій в аналізі існування як окремої людини, так і тих соціальних груп, інститутів, утворень, які супроводжують і роблять

можливим це існування. Сім'я є одним з найважливіших таких утворень, функціонуючи на межі приватного і громадського, психологічного та соціального планів, піднесено-ціннісних і практично-буденних практик. Зміни, що відбуваються з інститутом сім'ї в суспільстві і з практичними реалізаціями сімейних відносин на рівні конкретних людей, змушують приділяти особливу увагу аналізу і можливому прогнозу розвитку феномена сім'ї в сучасному світі.

На прикладі аналізу змін, що відбуваються з інститутом сім'ї, можна прослідити напрямок змін соціальної ідентичності і тенденції розвитку суспільства «плинної сучасності».

Зростаюча «плинність» відображається на буденному житті конкретного індивіда через процеси соціалізації та ідентифікації. У «рідкому» світі відбувається «рідка» соціалізація. Сили зріджування перемістилися від системи до суспільства, від політики до життєвих настанов. Виник новий тип індивідуальності, яка отримала право на відстоювання своїх інтересів. Сучасна індивідуальність припускає, що людина шукає і будує власну ідентичність, беручи відповідальність за результати пошуку на себе. Зворотним боком зростаючої індивідуалізації стає корозія і поступовий розпад тих структур, які вважалися «стовпами» самої можливості існування суспільства – громадянства, статево-рольової визначеності, шлюбних відносин тощо.

Що ж відбувається з сім'єю в цих умовах? Як відображається на цьому організмі, який традиційно описувався шаблонним поняттям «осередку суспільства», зміни, що зазнає сьогодні суспільство?

Тенденції змін, що стосуються сімейних відносин, в українському суспільстві не відрізняються від загальних напрямків розвитку в західній цивілізації. Головні з них зафіксовані в національних статистичних дослідженнях. До них відносяться (всі дані цитуються за [34]):

– низький рівень народжуваності та масова одностатісність українських сімей. У 2011 році найбільш поширеною є одностатісна сім'я (72,3%);

- питома вага сімей з трьома і більше дітьми (багатодітних) не перевищує 3% (у 1989 році частка таких сімей становила більше 8%, у 2001 році – 5,4%);

- велика кількість так званих неповних сімей: кожна п'ята сім'я з дітьми (21,7%) є неповною;

- позашлюбне народження дітей: у 2009 році частка дітей, народжених поза шлюбом, становила 21,2% (порівняно із 17,3% у 2000 році, 11,2% – у 1990 році та 8,3% – у 1985 році);

- нестабільність шлюбних відносин та значна вірогідність розлучення: середній показник розлучень в Україні становить 54,2% (за цим показником Україна посідає третє місце серед європейських держав);

- зростаюча кількість цивільних шлюбів, у яких чоловік та жінка живуть разом, ведуть домашнє господарство, виховують спільних дітей, але не реєструють свої стосунки.

Єдиною рисою, яка характеризує українську сім'ю і українське суспільство на відмінність від розвинутих західних суспільств, є збільшення кількості проявів насильства і жорстокості в сім'ї. Так, протягом 2011 року до структурних підрозділів у справах сім'ї, молоді та спорту місцевих держадміністрацій надійшло 126514 звернення про випадки насильства в сім'ї, з них 113872 – від жінок, 762 – від дітей і 11861 – від чоловіків (у 2010 році – відповідно 110252, 100390, 924 і 8938 звернень) і це – тільки зареєстровані звернення. Крім того, згідно з результатами опитувань та відповідних досліджень, більш як 50% населення потерпали від насильства в сім'ї впродовж свого життя [34].

В цілому, всі зазначені тенденції досить негативно оцінюються і державою, і значною частиною традиційно налаштованого суспільства, виступаючи під гаслами «розпаду сімейних цінностей», «слабкості сім'ї». Цілком очікувано причини цих явищ визначаються в Концепції Державної

цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 травня 2012 р. № 325-р¹⁾:

- «зниження престижу сім'ї, нівелювання сімейних цінностей у суспільстві;
- суспільна нестабільність та знецінення ряду моральних принципів – порядності, доброти, відданості, взаємодопомоги тощо;
- невідповідність молоді до подружнього життя;
- низький рівень культури населення у питаннях збереження здоров'я та планування сім'ї, внутрішньосімейних стосунків, запобігання насильству в сім'ї;
- недостатній рівень педагогічної культури батьків, їх відповідальності за здоров'я та виховання дітей;
- незадовільний рівень життя багатьох сімей, слабка мотивація до самозабезпечення» [6].

Риторика таких «аналітичних» висновків не нова: подібні міркування можна знайти «і у Достоевського, і у німецьких романтиків, і у французьких просвітителів, і у давньогрецьких трагіків, і у біблійних пророків» [32].

Представляється, що деконструкції потрібно піддати сам підхід, при якому чітко визначається «нормальна» сім'я. Чому в сучасному суспільстві, для розвиненої автономної особистості пріоритетним має бути вступ в зареєстрований шлюб, народження тільки в такому шлюбі трьох і більше дітей, обов'язкове збереження шлюбу (іноді всупереч об'єктивним і суб'єктивним умовам)?

Без сумніву, всі перераховані тенденції змін в сімейних відносинах (крім, мабуть, проблеми збільшення насильства в сім'ї, яка сама по собі є, швидше, не

¹⁾ Треба сказати, що подібні тенденції існують не тільки в Україні, а й в деяких інших країнах. Наприклад, цікавий аналіз державної політики у справах сім'ї в Росії здійснила Ж.Чернова [35]. Вочевидь, подібні тенденції, ідентичні оцінки явищ та подібні способи державного реагування на ці явища в наших країнах є наслідком неподоланого на державному рівні патріархатного пронаталістського дискурсу радянських часів.

збільшенням, а проявом, винесенням на вид того, що завжди існувало, але приховувалося) можуть бути зрозумілі з точки зору розвитку суспільства в бік індивідуалізації його членів, розвитку автономії жінок і дітей, прагнення до досягнення більшого ступеня психологічного благополуччя.

Дійсно, сучасний шлюб – це більшою мірою нестабільний шлюб. Але, як відмічає І.С. Кон, «нестабільність відносин – прямий наслідок прискорення ритму життя і зростання індивідуальної вибірковості та варіативності» [36]. Сьогодні сім'я найчастіше з'являється і підтримується, виходячи з почуття психологічної близькості між людьми, і саме цей пріоритет психології над економікою відрізняє сучасну родину від традиційного «осередку суспільства», де панували функції сім'ї як виробничої одиниці, як осередку споживання тощо. Тому і виявляється, що «оскільки внутрішньосімейні відносини стали більш інтимними, підвищується автономія і значущість кожного окремого члена сім'ї. Такі відносини менш стійкі саме тому, що вони більш індивідуальні. Перехід від шлюбу з обов'язку чи з розрахунку до шлюбу за вільним вибором припускає також можливість його розірвання за психологічними мотивами, що робить інститут шлюбу менш стійким» [36].

Таким чином, нестабільність шлюбу часто може бути зворотнім боком його більшої людяності, центрованості на особистості членів сім'ї, на почуттях теплоти та близькості у відносинах, саме які є причиною того, чому сучасні люди надають багато значення родині перед іншими цінностями (робота, суспільна діяльність, здоров'я тощо). Особистісна свобода та її зворотній бік – індивідуальна відповідальність (за психологічне благополуччя членів родини, зокрема дітей, за можливість емоційної підтримки, в решті решт – за власну реалізацію) виступають чинниками, які обумовлюють різнонаправлені, на перший погляд, явища – перевагу сімейних цінностей у сучасному суспільстві та нестабільність шлюбних відносин та значну вірогідність розлучення. Парадоксально, але шлюб скоріше розпадеться не від «знецінення ряду моральних принципів – порядності, доброти, відданості, взаємодопомоги

тощо», як сказано в Концепції Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї, а від того, що ці якості взагалі можуть бути застосовані для характеристики сімейних відносин.

Кількість розлучень і навіть сама по собі їх наявність не може служити ознакою здоров'я суспільства. Адже, як зазначає Кон, «саме благополучне суспільство за цим критерієм – те, де панує кріпосне право: ні тобі легковажних переїздів з місця на місце, ні плинності робочої сили, ні розлучень, ні завищених домагань – «кожен лишається в стані такому, в якому покликаний» [36]. Вірогідно, більше користі мають принести зусилля держави, направлені не на скорочення кількості розлучень, а на виявлення та профілактику домашнього насильства, яке, у кращому випадку, має завершуватись розлученням.

У індивідуалізованому суспільстві велике значення надається приватним, інтимно-особистісним переживанням. Любов стає одним з найважливіших підстав створення сімейних відносин. Однак, так само, як і інші феномени в нестабільному, мінливому світі, ця любов зазнає якісних змін, переходячи від любові-пристрасті або романтичної любові минулого до любові конфлюентної (Гідденс) або плинної (Бауман). Це любов-перетікання: і злиття, і розтікання. Це – текуча, вільно плаваюча, коливна, мінлива, мінуща любов. «Вона є одним із втілень «чистих відносин» За допомогою цього поняття Гідденс вказує на якісно особливий тип соціальних відносин, які по суті своїй обумовлені не інституційними або функціональними потребами (вимогами, очікуваннями), а цінністю відносин самих по собі» [37, с. 210]. Любов для сучасної людини є самоцінною, вона не потребує будь-яких зовнішніх обґрунтувань, тому що сама може бути достатньою підставою для соціальної взаємодії. Тому сьогодні любов не обов'язково знаходить своє вираження в шлюбі.

У чому небезпека таких відносин? У тому, що їх неможливо проконтролювати. Тому і виникає риторика обов'язковості реєстрації шлюбу, яка дозволила б владі контролювати, нормалізувати, в остаточному підсумку, управляти невизначеністю відносин, заснованих на почуттях. Патріархатне по

суті прагнення негативізувати позашлюбні стосунки, зробити їх нелегітимними вступає у все більшу суперечність з дедалі більшим бажанням людей самим керувати своїми інтимними, приватними відносинами з іншими людьми¹⁾.

Психологізація сім'ї має гендерний аспект. Поступово нівелюються традиційні гендерні ролі, які жорстко регламентують нормативні типи поведінки жінок і чоловіків. В сучасній родині, яка базується на цінностях відносин і почуттів, якість життя в більшій мірі досягається за допомогою прийняття її членами різних ролей, виконання різних обов'язків, прояву нетипових з погляду традиційних уявлень для жінки/чоловіка психологічних характеристик. Намагання залишитися в рамках дихотомічного підходу, протиставляючи чоловіче-жіноче, є цілком зрозумілою спробою досягти визначеності, «порядку», врешті-решт певної ідентичності. Проблема в тому, що це неможливо. Стирання гендерних відмінностей забезпечує краще взаєморозуміння, більш високий рівень підтримки між членами родини, підвищує якість виховання дітей, сприяє більш справедливому сімейному середовищу – тому моделі «справжнього чоловіка» чи «справжньої жінки» (які завжди були скоріш теоретичними, абстрактними, ніж реальними, скоріш бажаними, ніж існуючими) програють моделям, заснованим на особистісних рисах конкретних чоловіків та жінок.

Загальна направленість змін у суспільстві – індивідуалізація її членів, набуття більшого ступеня свободи, що супроводжується і більшим тягарем відповідальності, і зростанням ступеня невизначеності. Сім'я як частина суспільства повною мірою відтворює ці загальні тенденції, стає більш

¹⁾ У цьому сенсі плани, які ставляться владою, щодо сімейної політики, виглядають майже кумедно. Так, у Концепції Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року критикується попередня програма за те, що «не досягнуто збільшення кількості зареєстрованих шлюбів і дітей, народжених в сім'ї» [34]. Разом з тим, планується «зменшення кількості розлучень (до 2,9% з розрахунку на 1000 осіб); збільшення на 6,5 відсотка кількості сімей, у яких виховується двоє та більше дітей; збільшення на 6 відсотків кількості народжених дітей; зменшення на 4 відсотки частки сімей, у яких дітей виховує один з батьків» [34]. Під все це виділяються чималі державні гроші. Виходячи з того, що всі «негативні» тенденції є об'єктивними і є частиною західної цивілізаційної практики, до якої наша країна все ж таки належить, така державна програма виглядає в кращому разі нерозумною.

відкритою, нестабільною, свободною, позбавленою ілюзій, потребуючою особистісних зусиль та відповідальності, партнерською. Намагатися протистояти цьому процесу деякий час можна, але направленість змін не можна звернути.

Наполегливі пошуки ідентичності, характерні для людини нашого часу, навряд чи можуть призвести до розв'язання тих проблем, які час перед нею ставить. Марно сподіватися, що від онтологічної невпевненості, пов'язаної з тим, що Гайдегер називав «занедбаністю», можна убезпечитися, вибудовуючи ідентичності, які самі по собі є лише масками на обличчі буття (за словами Л. Донскіса). Однак не робити цього було б набагато більшою помилкою, адже тільки рухаючись, ми можемо досягти самоздійснення. «Осягнення життя і розуміння інших є безперервною дорогою до нашої моральної сутності» [33, с. 292] і усвідомлення цього здатне допомогти сучасній людині пройти дорогу, коли дорожніх знаків більше немає.

1.4 Проблема ідентичності в умовах культурно-ідентифікаційної дуальності

Проблема ідентичності не тільки займає важливе місце в наукових дослідженнях різних галузей – від теоретичної філософії до соціології чи психіатрії. Криза ідентичності, що охопила увесь світ, усі сторони життєдіяльності людини, може стати і періодично стає причиною складних соціальних конфліктів, критичних ситуацій у міжнародній політиці, з одного боку, і джерелом особистих катастроф, проблем і трагедій, з іншого. Криза ідентичності в усьому світі пов'язана з поширенням культури постмодерну, інформаційної економіки, глобальної політики. Пошук життєвого сенсу, набуття свого, а не стороннього Я – складне завдання в повсякденній дійсності,

ще більш складне в інтерпретації соціальних наук. Можна стверджувати, що актуальність досліджень проблеми ідентичності має свої витoki як у реальних соціально-політичних трансформаціях, що відбуваються в сучасному суспільстві, так і в поглибленні самосвідомості сучасної людини, в зростанні інтересу до своєї власної сутності і перспектив її вдосконалення. Ми будемо намагатися розглянути один з аспектів проблеми особистісної ідентичності, а саме когнітивну ідентичність, пов'язану зі специфікою пізнавальної діяльності людини і її самоідентифікацією в процесі цієї діяльності.

Якщо простежити проблему ідентичності в історичному аспекті, то слід зазначити, що історично першою формою ідентичності була ідентичність соціальна – «До якої групи (племені, прошарку, класу) я належу?». Від цього залежало абсолютно усе життя людини – її одяг та взуття, правила її поведінки (допустиме, неприпустиме і недозволене), її сьогодення і майбутнє, в тому числі і в особистому плані (можливість одружитися / вийти заміж, право мати дітей і їх кількість і т.п.). В останні століття в західній цивілізації особливої актуальності набула ідентичність особиста, індивідуальна – «Хто я? Чим Я відрізняюся від інших?». Відповідь на це питання, за наявності відносної свободи соціального вибору в суспільстві, надавала людині можливість самостійно визначати свої життєві цілі, засоби і способи їх досягнення, вирішувати, що можливо, а що ні, що припустимо, а що ні (оскільки рамки соціальних норм стали значно більшими, ніж у попередньому випадку). У сучасній ситуації становлення інформаційного суспільства особливу роль і особливу важливість набувають не просто особистісні якості людини, а такі її конкретні здібності, як уміння отримувати, обробляти, зберігати, використовувати і передавати інформацію, інтелектуально – креативні властивості та інш. Тому актуальним стає питання «Як я мислю? Як я працюю з інформацією, чому саме так і як навчитися працювати краще (ефективніше, швидше, продуктивніше)?». У зв'язку з появою цих проблем вивчення когнітивної сфери людини набуває особливої важливості. Ми вважаємо, що

серед проблем, які відносяться до цієї сфери, не останнє місце займає проблема, умовно названа нами «когнітивною ідентичністю». Слід зауважити, що цей аспект проблеми поки що не привернув уваги серйозних дослідників.

Філософські дослідження проблема ідентичності мають велику історію, хоча сам термін з'явився порівняно недавно. У західній філософії, починаючи з Аристотеля, поняття ідентичності є, по суті, всеохоплюючим. У своїй сутності воно позначає тотожність (чого б то не було з чим би то не було). У традиції метафізики від античності до наших днів ідентичність є характеристикою буття, більш фундаментальною, ніж відмінність. Хайдеггер, як і греки, на яких він безпосередньо спирається, розуміє під ідентичністю загальність буття. Все, що існує, тотожне самому собі і – остільки, оскільки воно є суще – всякому іншому сущому [38, с. 44]. У рамках такого підходу можна розмірковувати про те, що переживання своєї ідентичності притаманне і іншим живим істотам, окрім людини. Зрозуміло, що усвідомлення ідентичності на тваринному рівні ще неможливе, однак, тим не менш, всі види тварин чітко позначають і відчують грань «свій -чужий». Можна припустити, що саме переживання власної ідентичності керує поведінкою деяких видів комах, наприклад, бджіл у вулику, мурах у мурашнику і т.п. Ще більш прозори є феномен групової ідентичності у таких тваринних спільнотах, як зграя, стадо, прайд і т.п. Це, до речі, один з досить спірних моментів у сучасній інтерпретації поняття ідентичності, яке не тільки піддалося модифікації, а й значному звуженню і конкретизації свого змісту. Так, з точки зору «класичного» розуміння ідентичності в концепції, наприклад, Платона, особиста ідентичність взагалі неможлива, оскільки людина в цьому світі не може бути тотожною, тобто не ідентична сама собі, тому що складається з частин, постійно змінюється, має початок і кінець як у просторі, так і в часі, і т.д. Можна припустити, що в процесі розвитку філософії і науки відбувається трансформація поняття, як це часто траплялося й раніше. У даному випадку – поняття ідентичності, яке перестає позначати щось абсолютно тотожне (або самототожне) і має на увазі

лише відношення даного елемента до якоїсь певної цілісності – нації, родини, раси, професії.

У соціально-гуманітарних науках – культурній антропології, соціології, соціальній психології – проблематика ідентичності у філософські релевантному вигляді розроблялася Джорджем Мідом і Чарльзом Кулі, які, однак, самого терміну «ідентичність» не вживали, використовуючи традиційне поняття «самості» (Self). Мід показав, що ідентичність – спочатку соціальне утворення ; індивід бачить, а потім і формує себе таким, яким його бачать інші. Тобто особиста цілісність, «самість» не є а рїогї людської поведінки, вона складається з властивостей, що створюються у процесі соціальної взаємодії.

Кулі в цьому зв'язку висуває концепт «дзеркальної самості». При такому підході «Я – ідентичність» і «Інший» невіддільні одне від одного. Роботи Міда і Кулі лягли в основу концепції символічного інтеракціонізму, в якому Я-ідентичність (у сучасній термінології – Я-концепція) розглядається і як результат соціальної інтеракції, і як чинник, що обумовлює соціальну інтеракцію. Також вони дали поштовх розробці «теорії ролей» (Р. Тернет, Х. Беккер), в якій особливо гострим стає питання: якщо те, що називають «індивідом», або Я, являє собою, по суті, сукупність певних ролей, то про яку ідентичність можна взагалі говорити? Іншими словами, у індивіда не одна, а кілька ідентичностей. Але тим самим перед соціально-філософською теорією постає проблема: як привести «ідентичність» до тотожності з самою собою? Як ідентифікувати «її саму» з безліччю ідентичностей і чи можливо це взагалі? [39, с. 12].

Поряд з поняттями ролі та соціалізації парадигматичне значення у соціологічних дослідженнях з даної проблематики має запропоноване Робертом Мертоном поняття «референтної групи» : ідентичність індивіда складається в результаті його самоспіввідношення з колективом, що є для даного індивіда значущим.

Необхідно зауважити, що в переважній більшості сучасних науково – філософських публікацій термін «ідентичність» має на увазі ідентичність національну, етнічну, культурну (іншими словами, колективну, у соціально-політичному розумінні). Ідентичність як самототожність, самосвідомість, самоспостереження і самоконтроль залишаються «приватним» інтересом психологічної науки. Однак позначена нами проблематика в значній мірі пов'язана з особистісним, а не соціальним аспектом ідентичності [38, с. 43].

Спочатку в психології і психіатрії термін «ідентичність» не використовувався, хоча аналогічна проблематика досліджувалася досить активно. З появою психоаналізу відбувається зміна в трактуванні поняття ідентичність. Якщо до Фрейда йшлося про те, як відокремити справжній зміст особистості від несправжнього, стороннього (такий пафос і філософії існування, і екзистенційно – феноменологічної герменевтики, і марксистської боротьби з «відчуженням» і «перетвореними формами» свідомості), то у психоаналізі ситуація принципово змінюється: йдеться не про приховану, а про ту ідентичність, що ховається. Причому ховається не тільки від інших, але і від себе. Наше істинне Я, тобто власне ідентичність, відсторонюється від сприйняття, не бажає бути виявленим. Результатом є ситуація, коли наше Я будується з ілюзій щодо себе самого.

Психологічні аспекти проблематики ідентичності інтенсивно розробляються в постфрейдістському психоаналізі, зокрема, в дослідженнях Лакана. Йдеться про складанні індивідуальності як можливого цілого (яке зовсім не обов'язково повинно скластися). Те, що філософи позначають як «самість» або «суб'єктивність», аж ніяк не являє собою якоїсь природної даності або само собою зрозумілої сутності. Як показали спостереження за розвитком немовляти, людська дитина у віці до 6 місяців взагалі не є психічним цілим [38, с. 46]. Вона являє собою «фрагментоване тіло». Період між півроком і півтора роками Лакан називає «дзеркальної стадією». Формування Я, або «особистості», або персональної ідентичності, тобто зв'язування розрізнених

вражень у «трансцендентальну єдність апперцепції» є результат ототожнення дитини з тим об'єктом, з яким вона взаємодіє (у звичайних випадках – з тілом матері). Нарешті, у віці від 18 місяців до трьох років дитина проходить «едіпальну стадію» – через освоєння мови вона навчається символічно опосередковувати власні потяги.

На підставі аналізу цих даних можна з упевненістю припустити, що особистісний розвиток, в даному випадку – формування самоідентичності (самосвідомості, самоконтролю і т.п.), – безпосереднім чином пов'язано з формуванням і розвитком когнітивних, пізнавальних, інтелектуальних здібностей дитини. У процесі освоєння мови, за допомогою «називання» предмети «відокремлюються» один від іншого, і важливим етапом стає відділення слова – предмета Я від усіх інших оточуючих його людей. На підставі цих міркувань можна провести аналогію з концепцією інтелектуального розвитку, розробленою Я. Гальперінім. Етапи розвитку мислення цілком можна порівняти з етапами первинного формування особистості (і ідентичності). Перший етап – наочно-дієве мислення – збігається за віковими рамками з рівнем тілесно-організованого уявлення про себе і навколишній світ. Дії регулюються тілом, його бажаннями, інформацією від різних органів, в тому числі і від органів чуття. На другому етапі образного мислення здійснюється синтез розрізнених вражень у цілісні образи – недарма у Лакана мова йде про «єдність апперцепції». Важливо підкреслити, що синтез здійснюється в процесі безпосередньої комунікації, під усвідомленим або неусвідомленим керівництвом дорослого. Відомо, що у разі відсутності поруч з дитиною дорослої людини вона формує апперцепцію на основі спілкування з іншими живими істотами, в результаті чого і з'являються «діти-Мауглі». Понятійного уявлення про світ ще немає, але поведінка і реакції організму вже контролюються вищим рівнем «синтезованого сприйняття». І, нарешті, вищий рівень – понятійний, абстрактно-логічне, вербальне мислення – це етап, на якому і формується інструмент для символічного опосередкування як

інформації про навколишній світ (рівень власне мислення), так і поведінки, власних бажань і мотивів (особистісний рівень).

Введення терміну «ідентичність» в міждисциплінарний ужиток особливо тісно пов'язане з роботами Еріха Еріксона. Феномен, який цікавив його – переживання індивідом себе як цілого, «рівність із собою, яка триває внутрішньо», «безперервність самовідчуття індивіда». Ідентичність в еріксонівському сенсі – це ідентичність індивідуальна (вона ж особистісна, персональна). Навіть коли, стосовно до індивіда, мова йде про соціальну ідентичність, мають на увазі особливий вимір індивіда, який у соціальній та індивідуальній психології позначають як «соціальне Я» (social me). Цей концепт ні в якому разі не можна змішувати з так званою колективною ідентичністю (інакше виникає гіпостазування – з часів Канта так називають ситуацію, коли предмет, про який мислиться, приймається за предмет сам по собі, або, висловлюючись жорсткіше, думка перетворюється в річ). Е. Еріксон оперує поняттям психосоціальної ідентичності, яку він визначає як «почуття безперервної самототожності», яке базується на прийнятті особистістю цілісного образу свого Я в єдності з різноманітними соціальними зв'язками [40, с. 85].

Згаданий вище психоаналітик Ж. Лакан заперечує можливість того, що суб'єктивність може бути зведена до єдиного Я. Він вважає, що людина ніколи не тотожна якомусь своєму атрибуту, і її Я ніколи не може бути визначено, оскільки завжди знаходиться в пошуках самої себе. Це відбувається через те, що в основі психіки лежить несвідоме, яке всіма силами перешкоджає процедурі набуття особистістю стабільної Я – ідентичності. Лаканівська концепція представляє людину не як цілісний неподільний суб'єкт, а як фрагментовану, розірвану сутність. Однак слід зауважити, що ця фрагментованість ідентичності лише підтверджує наявність безлічі Я – образів, тоді як ідентичність являє собою почуття послідовності психічного життя індивіда і пов'язаності Я – образів в структурі людського Я.

Людське Я є складною системою, в якій поєднується безліч Я-образів, кожен з яких відображає особливості нашої поведінки, фокуса пізнавальної діяльності, специфіку психічних реакцій в різних ситуаціях соціальної взаємодії. Тому, говорячи про ідентичність, необхідно пам'ятати, що вона є результатом здійснення ідентифікації. Саме ідентифікація є процесом визначення індивідом самого себе, процесом побудови ідентичності. Основи ідентифікації можуть бути різними – кожен Я-образ передбачає ідентифікацію за якоюсь одною основоположною ознакою. Таким чином, проблема ідентифікації та ідентичності завжди пов'язана з проблемою можливості існування єдиного, послідовного Я людини, що поєднує різні Я-образи.

Ми хотіли б звернути увагу на один аспект проблеми, не помічений поки навіть сучасними дослідниками. Йдеться про таку специфічну характеристику функціонування живих організмів, у тому числі (і особливо) людини, як аутопоезис – створення світу і себе в процесі своєї життєдіяльності. Таким чином, досліджуючи ідентифікацію як актуальний процес, неможливо абстрагуватися від тіла, охопленого аутопоезисом, тобто тіла, створеного і відтворює самого себе завдяки наміру індивіда жити. Виникає діалектичне протиріччя між аутопоетичною реалізацією індивідуальної унікальності і прагненням до ідентичності з якимсь зовнішнім цілим. Цілком можливо з'єднання, подолання цих протилежностей в аутопоетичній творчості власної особистої, унікальної ідентичності. Наведені міркування надають широке поле для подальшого «постнекласичного», постмодерністського і просто сучасного підходу до дослідження проблеми людської ідентичності.

На підставі вже цього короткого аналізу проблеми можна висунути ще одне припущення. Для людини характерна так звана мультіідентичність – співіснування різних типів ідентичності в одній особистості. Це можуть бути ідентичності, пов'язані з різними соціальними ролями (працівник, чоловік, друг, батько, син та інш.), з індивідуально – особистісними уподобаннями суб'єкта, зі специфікою його ціннісних орієнтацій.

Дослідники цієї проблеми вважають, що в сучасній філософії поняття Я має три основних компонента: епістемологічний (Я як центр пізнання), психологічний (Я як самість) і соціальний (Я як самопрезентація). [39, с. 95]. Ще з часів Декарта вважалося, що епістемологічна ідентичність є очевидною для суб'єкта – Я мислю, отже, Я існую. У сучасних дослідників на рівні неявних передумов існує та ж упевненість, що епістемологічне Я не викликає суттєвих ускладнень в сенсі ідентифікації (ми не сумніваємося, кому ми приписуємо наше пізнання – пізнає саме Я), на відміну від психологічного і соціального планів, де проблема є однією з найважливіших, особливо в умовах сучасного суспільства. Однак нам ситуація з епістемологічним (за нашою термінологією – когнітивним) Я уявляється не настільки очевидною. Дійсно, якщо розглядати пізнання як одну з форм самореалізації особистості, то логічно буде припустити, що для кожної форми особистісної самореалізації існує свій власний аспект ідентичності і власний, специфічний процес самоідентифікації.

Вводячи поняття «когнітивної ідентичності», ми можемо наступним чином представити її структурні взаємини з психологічною (індивідуальною) ідентичністю. Я як самість (Я-концепція) може розглядатися в якості інтегративної структури по відношенню до феномену когнітивного самосвідомості, яке, в свою чергу, можна вважати елементом єдиної цілісності, що позначається нами як особистісна ідентичність. По-перше, людське мислення є діалогічним, тому одна частина Я задає питання, інша – відповідає. Або не інша, а та ж сама?... Окрім того, мисляча людина завжди сумнівається, але – якщо ідентичність сумнівається, чи є вона ідентичністю, або, іншими словами, тотожністю? Відразу необхідно підкреслити, що ідентичність – це не стабільний, стаціонарний і т.п. стан, а постійний процес здійснення і перегляду ідентифікації. Здійснюючи ідентифікацію, індивід, у випадку з «інтелектуальною» ідентичністю, порівнює отриману інформацію зі своїми критеріями і вирішує, чи робити цю інформацію частиною себе. Необхідно підкреслити, що не частиною своєї особистості, а частиною своєї ментальності.

У зв'язку з цим цікаво було б проаналізувати когнітивні складові такої «матриці», яка здійснює відбір інформації. Слід відмітити, що інтелектуальна складова включає в себе не тільки свідомий фрагмент, вербально-понятійну частину, а й всі інші компоненти пізнавального процесу та пізнавальні здібності. Ймовірно, на процес ідентифікації значний вплив може мати ціннісний компонент особистості, інтелектуально-емоційні уподобання. Також може «включитися» у відбір несвідома складова – у вигляді стійких когнітивних стереотипів, фреймів і т.ін.

Явище когнітивної ідентичності як таке пов'язане з поняттям рефлексії, що розуміється як «мислення про мислення». Слід зауважити, що будь-яка ідентичність, як і інші психічні феномени, виникає тільки у разі потреби. Іншими словами, «попит народжує пропозицію» – для формування якоїсь психічної властивості (вміння, навички тощо) необхідно виникнення у індивіда потреби у цьому вмінні, властивості. Особистісна ідентичність (самість тощо) починає своє формування в досить ранньому віці, оскільки цього вимагає навколишнє соціальне середовище. Щоб відповідати його вимогам, дитині необхідно сформувати хоча б первинне, базове уявлення про власну особистість, її цінності, переваги (бажання) і особливості. Чуючи з дитинства формулювання «Як тобі не соромно» і т.п., дитина освоює самоконтроль, для якого, в свою чергу, необхідна наявність найпростішої Я - концепції. Протягом усього життя самосвідомість залишається важливою складовою частиною існування особистості. Дещо інша ситуація з когнітивною самосвідомістю (ідентичністю). Насамперед, і з психологічної точки зору це вихідний момент, для формування цього виду ідентичності необхідне існування усвідомленої потреби в рефлексії. Така здатність і зараз необхідна дуже обмеженому колу людей, вона важлива переважно для тих, хто професійно займається інтелектуальною діяльністю і чиї професійні успіхи чи невдачі безпосередньо залежать від уміння керувати своєю інтелектуальною діяльністю.

Спробуємо проаналізувати особливості формування структури і функціонування системи когнітивної ідентичності. За аналогією з особистою ідентичністю можна припустити, що як первинний стимул, так і вимоги, «нормативи» з формування цього виду ідентичності надходять до індивіда ззовні, від навколишньої спільноти. Можна припустити, що початок цей процес бере в період освоєння рідної мови, коли «присвоюються» базові, первинні когнітивні уявлення про світ, інших людей і про себе. Однак у процесі освоєння способу мислення рідною мовою дитина автоматично освоює базові прийоми мислення взагалі, мислення як такого (мається на увазі специфічно людська форма мислення – абстрактно-логічне понятійне мислення). Власні способи мислення індивід інтуїтивно ототожнює з загальноприйнятими у даному суспільстві, з тими, яким його навчили батьки, школа, найближчий соціум. У нього, як правило, не виникає необхідності задуматися і проаналізувати, як же він мислить. Втім, такі завдання іноді є необхідною складовою так званих розвиваючих систем навчання. За цією системою діти, спільно з викладачем, навчаються відповідати на питання такого типу: як я вирішував цю задачу; чому я вибрав саме такий хід рішення; чому я використовував саме ці, а не інші, схожі аргументи; чим мій доказ краще (правильніше, точніше) за інших; які можливі способи міркувань при вирішенні подібних завдань, яким з них віддаю перевагу я і чому і т.п. Однак такий спосіб навчання зустрічається виключно рідко. В результаті далеко не у всіх дітей, навіть тих, які навчалися за «методикою, що розвиває», формується уявлення про власний стиль мислення, розуміння того, як саме я мислю і що потрібно зробити, щоб мислити «краще».

Вивчити вже сформовану когнітивна ідентичність, її базові передумови та особливості функціонування, можливо, простіше, ніж досліджувати, наприклад, несвідоме, оскільки самі "носії" ідентичності сформували її усвідомлено, розуміли, що роблять і, відповідно, зможуть хоча б частково вербалізувати цей процес. Однак подібні дослідження в науці поки не проводилися, тому можливо лише висунення більш-менш правдоподібних гіпотез про структуру когнітивної

ідентичності. Очевидно, до неї можна включити певні знання, як загальнотеоретичного, так і особистісного характеру; комплекс емоцій, пов'язаних з когнітивними процесами, причому емоцій максимально усвідомлених. Крім того, неминучою складовою є стійкі когнітивні стереотипи, інтелектуальні «фрейми», неусвідомлювані шаблони мислення, закладені в рідній мові, а також вихідна, постулативна «картина світу» що базується на них і з якої, власне, виростає як сама особистість, так і форми її пізнавальної діяльності. Проте всі ці гіпотетичні припущення вимагають скрупульозної, детальної та глибокої перевірки як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях. Тому ми обмежимося формулюванням даної гіпотези і перспективами для подальшого вивчення проблеми.

Когнітивна ідентичність, як вже було сказано, є різновидом соціальної. З іншого боку, в ній реалізуються індивідуальні особливості конкретної особистості, її вроджені можливості в когнітивній сфері, а також сформовані протягом життя оцінки, відносини, переваги в цій області.

Імовірно, до сфери когнітивної ідентичності можна віднести ті способи сприйняття інформації, яким індивід віддає перевагу. Вони не тільки засновані на вроджених особливостях сенсорних функцій, а й сформовані у рамках певного культурно-історичного середовища. Наприклад, вміння представників японської нації розрізняти найтонші відтінки кольору пов'язано не стільки з вродженими здібностями до колірної диференціації, скільки з багатовіковими культурними традиціями, в рамках яких і формуються індивідуальні перцептивні дії. Аналогічна ситуація виникає у дітей музикантів, які в процесі ідентифікації себе з найближчим оточенням створюють у себе здібності, не обов'язково властиві їм від народження.

Формуючись в певному середовищі, людина мимоволі ідентифікує себе з ним і розвиває ті когнітивні здібності, які заохочуються і вітаються у даній спільноті. Приклади подібної ідентифікації особливо очевидні на рівні специфічно людських пізнавальних здібностей – продуктивної уяви, вербальної

і образної пам'яті і, зрозуміло, мислення. Так, у спільноті, що вимагає однозначної строгості, чіткості, реалістичності мислення і поведінки і не визнає образно-емоційної, фантазійної, чуттєвої аргументації, людина з розвиненою уявою змушена жорстко контролювати її функціонування, при цьому даний процес, через його «ненормативність», взагалі витісняється в підсвідомість і несвідоме. В результаті, з часом, дана людина з упевненістю позиціонує себе як прагматика, реаліста, скрупульозного і точного виконавця. Зустрічаються і зворотні ситуації, коли в творчому середовищі людина, що володіє слабкими творчими здібностями, намагається розвинути їх, прагнучи відчувати єдність з референтною групою, своїм рідним колективом – тобто будує свою ідентичність, в тому числі і на рівні когнітивних властивостей.

До когнітивної ідентичності можна віднести і усвідомлені процеси «прийняття» того чи іншого стилю мислення, менталітету. Так, людина, що заявляє «Я – позитивіст» або «Я – сцієнтист», усвідомлено вибрала не тільки і не стільки ціннісні орієнтири, скільки стиль мислення про світ і себе.

На підставі проведеного аналізу можна зробити ряд істотних висновків. Проблема когнітивної ідентичності не є настільки очевидною, як це уявлялося в класичній філософії. Здійснюваний конкретною особистістю, процес когнітивної ідентифікації, з одного боку, безпосередньо залежить від загальної особистої ідентичності даного суб'єкта, а, з іншого боку, він же самим безпосереднім чином впливає на Я-концепцію і здатний спровокувати її трансформацію. Можливо, що саме такий процес відбувається, коли підліток стає дорослим – у процесі накопичення знань про світ і про себе він по-іншому починає оцінювати себе, тобто змінює свою Я-концепцію. Когнітивна ідентичність має свою структуру і особливості функціонування, проте ця проблема знаходиться поки на початковій стадії свого дослідження. Тому можна лише припустити, що вивчення такого аспекту особистої ідентичності, як когнітивна ідентичність, внесе істотний внесок як у психологічне, так і в загальнофілософське розуміння проблеми людини.

2 ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ

2.1 Проблеми формування політичної ідентичності сучасного українського суспільства

Нагальна потреба сучасного інформаційного суспільства у категоріальному переосмисленні нових перспектив «суспільства знань» призвела до того, що дослідження поняття ідентичності – соціальної, політичної, індивідуальної, групової – стало однією з головних тем суспільних наук початку ХХІ ст. Тема політичної ідентичності увійшла в арсенал українських гуманітарних досліджень досить недавно і феномен політичної ідентичності є міждисциплінарним та розглядається в межах філософії, соціології, політології, політичної психології та інших дисциплін. При вивченні політичної ідентичності вчені аналізують проблеми політичного менталітету, політичної культури, політичної свідомості, трансформації образів політики і таке інше. І не дивлячись на те, що проблеми ідентичності, ідентифікації та самоідентифікації достатньо давно є об'єктом дослідження багатьох суспільних наук, проблематика політичної ідентичності у всіх її проявах залишається актуальною і потребує, на наш погляд, подальшого вивчення.

В суспільних науках сучасного інформаційного суспільства все більшу значущість набуває особистісне, продуктивне, творче та особливе. Такий підхід до проблем сучасного суспільства пов'язаний з підвищенням ролі людини у процесах формування та ефективного використання ресурсів розвитку світової та національних спільнот. Але в процесі дослідження перспектив розвитку «суспільства знань» дуже часто увага концентрується не на людині та її проблемах, а на практиці функціонування державних інститутів та суб'єктах міждержавного та регіонального рівнів політичного процесу. На наш погляд, сучасному суспільствознавству треба більше уваги приділяти саме проблемам

ідентифікації та самоідентифікації особистості у складному світі інформатизації та глобалізації. Проте завжди треба пам'ятати, що процеси особистісної ідентифікації та самоідентифікації тісно пов'язані та напряду залежать від ідентифікації групової, колективної та національної.

Дослідники проблем ідентичності у сучасному інформаційному суспільстві (В.В. Лапкін, В.І. Пантін, І.В. Зайцев) вважають, що вирішальний напрямок розвитку усіх без виключення спільнот визначає колективна ідентичність їх членів. Колективна ідентичність на їх думку – це комплекс уявлень, що складають узгоджену та солідарну мотивацію індивідуальної та групової поведінки. Індивідуальна та групова політичні ідентичності пов'язані через ідеологічні симпатії, електоральний вибір та певні форми політичної поведінки. Цей зв'язок дає можливість зберегти правоприємництво інституційних засад політичної системи та підтримується державою за допомогою цілеспрямованої політики ідентичності.

Особливості значення такого поняття як «політична ідентичність» полягають у тому, що частіше за все мова йде не просто про формування концепцій політичної ідентичності, а про використання цього феномену у практичній політиці, де нормативний сенс перетворює образи соціальних одиниць у нормативні ідеали. А це, у свою чергу, унеможлиблює визнання істинності тільки однієї з концепцій політичної ідентичності.

Сучасні політологи вважають, що поняття політичної ідентичності може бути розкрито через три складові. В межах першої складової політична ідентичність визначається як сукупність політичних принципів, що служать нормативним підґрунтям відповіді на запитання «Хто ми?», тобто усвідомлення громадянами держави своєї політичної спільноти.

В межах другої складової політична ідентичність – це сукупність уявлень, що задають унікальну сутність конкретної держави через його співвідношення з актуальними Іншими та маркування кордонів.

Третя складова політичної ідентичності – це сукупність уявлень про минуле політичної спільноти, історичні події, що мають не абияку значущість для громадян держави та усвідомлення ними своєї політичної спільності.

Політична ідентичність в умовах сучасного типу національної держави є предметом політики ідентичності, тобто цілеспрямованих дій щодо її формування. Політика ідентичності виконує функції інтеграції політичної спільноти, легітимації політичного режиму та мобілізації громадян на вирішення нагальних соціальних та політичних проблем [41].

Процес формування політичної ідентичності сучасного українського суспільства може бути розглянутий у трьох напрямках, що поступово змінювали один одного. Перший напрямок – це радянська політична ідентичність, криза якої стала початком становлення нової української ідентичності у пострадянський період. Другий – негативна ідентичність, тобто сукупність уявлень про нову українську державу, що склалися на початку формування сучасної української державності в межах заперечення радянської ідентичності. І нарешті третій напрямок – це сукупність нових уявлень про українську державу, що поступово накопичувались у 1990-і роки.

Отже, тенденції становлення політичної ідентичності можна охарактеризувати як перехід від кризи радянської ідентичності, її еволюцію на тлі розпаду СРСР та створення нової української держави і виникнення координат якісно нової політичної ідентичності, що об'єднує в собі елементи політичної ідентичності попередніх епох. Основні координати нової ідентичності, що знайшли відбиття у доктринах української держави, включають уявлення про Україну як єдину націю, як суверенну державу, що має європейський напрямок розвитку.

Але формування нової політичної ідентичності не можна розглядати як завершений процес. В контексті уявлень про Україну як про єдину націю існує проблема ствердження єдиного культурного, символічного та освітнього простору і затвердження цих уявлень у самосвідомості громадян. В контексті

уявлень про Україну як про суверенну державу – це проблеми створення нових відносин із зовнішнім світом та завдання суттєвої модернізації політичної системи.

Концептуалізація поняття політичної ідентичності передбачає особливу інтерпретацію, в межах якої деякі значення та характеристики будуть актуалізовані, тоді як інші не будуть включені до аналізу, або протистоятимуть одне одному. Таке положення пов'язане з тим, що в межах політичних досліджень неможливо уявити собі абсолютно безперечне поняття.

В межах цієї статті ми будемо розглядати політичну ідентичність як колективну, а не індивідуальну. Політична ідентичність має групову природу. Тобто вона проявляється у належності до будь-якої групи (партії, політичної течії) або як ототожнювання групою себе з будь-якою політичною позицією та визнання цього факту з боку інших суб'єктів політичного процесу.

Індивідуальна ідентичність вивчається, як правило, соціологією, де саме індивід є одиницею аналізу. Під політичною ідентичністю при цьому розуміється ототожнювання індивідом себе з певними політичними принципами або установками, а в якості незалежних чинників часто використовуються соціальні та групові критерії. Підґрунтям індивідуальної політичної ідентичності є унікальний досвід окремої людини та й її особливі переживання політичних явищ. Емпіричні соціологічні дослідження стандартизують такий досвід, якщо застосовують кількісні методи, або розглядають його у всій унікальності за допомогою «фокус-груп», включеного спостереження та нестандартного інтерв'ю. Колективна ідентичність, навпаки, не може буди зведена тільки до індивідуального досвіду. Вона існує на рівні суспільства і являє собою те, що члени цього суспільства вважають загальним для всіх, або те, що об'єднує людей незалежно від їх індивідуального досвіду. В цьому сенсі, вважає більшість дослідників, колективна ідентичність існує як стилізоване соціальне явище, тобто «уявляється». Політична ідентичність, що розуміється як колективна ідентичність, перетворює окремих індивідів в

політичну спільноту, з'єднану загальними цінностями та цілями, бо виступає в якості політичного проекту та політичного самовизначення колективного Я.

Політична ідентичність складається з багатьох елементів, що створюють визначену структуру, в якій є як актуальні та значущі елементи, так і периферійні і навіть не бажані. При цьому центр та периферія політичної ідентичності рухомі та взаємозамінні. Зберігаються всі ці елементи в історичній пам'яті так званого колективного Я. Історія та пам'ять про минуле є значущим смисловим та змістовним джерелом ідентичності. Вважається, що політична ідентичність є комбінацією уявлень про різні елементи минулого політичної спільноти, які логічно структуровані та задають зміст самовизначення політичної спільноти. Та ідентичність, якою суб'єкт володіє сьогодні, завжди містить у собі більше, ніж можна зрозуміти виходячи з умов дійсності. Вона скоріше являє собою відбиток минулого, ніж сучасного. Таким чином джерело ідентичності знаходиться не просто в історії, але й в процесі інтерпретації та розповідання історії. Суб'єкт не тільки відбиває історію, але й сам створює її контекст, коли актуалізує або ігнорує ті чи інші її частини. Така точка зору притаманна конструктивістам. Вони визнають, що історія та минуле є одними з джерел політичної та національної ідентичності. Але історія сама по собі не стає підґрунтям політичної ідентичності, скоріше ідентичність – це результат особливим чином інтерпретованої та сконструйованої історії. Одним із перевірених засобів та ресурсів, що можуть бути використані для легітимації політичного режиму та мобілізації мас є минуле народу та держави. Один з провідних теоретиків-модерністів (конструктивістів) Е. Геллнер вважає, що минуле взагалі інтерпретується виходячи з сучасних умов та потреб. Минуле є предметом маніпуляції політичних еліт, спрямованої на підтримку політичної та національної ідентичності як у період кризи так і на рівні повсякденної підтримки громадянських та національних відчуттів.

За допомогою маніпуляцій історичні події з'єднуються в єдиний проект, який задає взаємозв'язок та спадкоємство подій. Особливої значущості

використання історії набуло в контексті модернізації та зближення традиційної та нової культури в межах однієї ідентичності [42, с. 131]. Але існує і інша точка зору на сутність політичної ідентичності. Наприклад, Е. Сміт вважає, що намагання конструювання політичної ідентичності суттєво обмежуються великою кількістю соціальних зв'язків, що укорінені у минулому. Національні еліти на його думку можуть використовувати минуле для реалізації своїх інтересів, але робити це постійно неможливо. Рано чи пізно вони опиняються у закритій системі поглядів та інтерпретацій, що обмежують свободу конструктивістської творчості. Тобто, політичну ідентичність конкретної спільноти неможливо зводити виключно до інтересів правлячих еліт та сучасних поколінь. Сміт не відкидає того, що історичне минуле є складовою ідентичності нації – держави, але він вважає, що і міф про виникнення спільноти, і історичний досвід, і колективні спогади вплетені в етнічну культуру, мову, релігію та інші складові нації. Політичні спільноти, що втратили державність, але зберегли етнічний спадок, а також ті соціальні, політичні та культурні інститути, що відтворювали цей спадок, рано чи пізно відновлювали свою державність [43, с. 239]. Концепція Е. Сміта робить акцент на етнічній складовій політичної ідентичності в той час як історія має багато прикладів коли етнічна близькість не зупиняла кризи політичної ідентичності та дезінтеграції політичних спільнот. Інша теоретична позиція притаманна французькому досліднику Ф. Броделю, який вважає, що головна вимога до політичної і національної ідентичності – це її відкритість та незводимість до кінцевого запрограмованого проекту. Він наполягає на тому, що ідентичність повинна часто та радикально змінюватись, а політичне самовизначення нації-держави повинно бути сприйнятливим до змін та викликів, що неможливо, коли минуле розглядається як передумовленість [44].

Отже можна зробити висновок, що політична ідентичність може бути визначена через три складові. Перша – це політична ідентичність як політичний проект, засіб та механізм уявлення політичної спільноти. Друга – це механізм

визначення символічних меж політичної спільноти і третя – це комбінація різних елементів історії та історичної пам'яті.

Політична ідентичність та політична ідентифікація тісно пов'язані з поняттям легітимності та легітимації, оскільки ідентичність та ідентифікація передбачають визнання правомірності тієї чи іншої політичної позиції з боку інших політичних суб'єктів.

Більшість сучасних дослідників концепту політичної ідентичності виділяють різні типи цього явища. Деякі автори вважають, що критеріями типологізації можуть бути тривалість стану ідентичності та ступінь його інтеріоризації індивідом. Таким чином відокремлюють ситуаційну та трансверсальну ідентичність, де ситуаційна – це ідентичність зумовлена тією чи іншою ситуацією та пов'язана безпосередньо з політичною практикою і відносно легко змінюється. Особливість ситуаційної ідентичності полягає в тому, що в ній немає прийняття особистістю інтеріоризованих норм та правил практики і схем сприйняття та оцінювання політичної позиції, що ідентифікується. Індивід, що володіє ситуаційною ідентичністю ще не є самостійним політичним суб'єктом, бо не створює своєю ідентичності. Тобто вважається, що ситуаційна політична ідентичність нав'язується індивіду ззовні. Трансверсальна політична ідентичність подовжується у часі, тобто є устаткованою та проявляється на основі внутрішньої роботи суб'єкта з оцінки та сприйняття ситуаційних ідентичностей. Така позиція може бути сформована тільки на підґрунті поєднання усвідомлення позиції, що буде ідентифікована та ціннісних орієнтацій та політичних установок індивіда.

Сучасна світова ситуація вимагає від вчених, що працюють в гуманітарній сфері замислитися про причини та джерела ефективного розвитку тих чи інших національних спільнот у глобальному світі, а також про ефективність форм соціальної організації суспільства. Процеси глобалізації та інформатизації суттєво впливають на політичну ідентичність та політичну самоідентифікацію посттоталітарних суспільств, які переживають складні

процеси зміни політичної та соціально-економічної системи. Вже відомо, що процеси глобалізації розмивають національні кордони і стимулюють атомізацію та індивідуалізацію суспільства. Культурна та політична ідентифікація стає більш складною під впливом міграційних процесів. З іншого боку, в епоху глобалізації національно-державний рівень ідентифікації підмінюється знайомими символами, що народжує загальний глобальний інформаційно-комунікативний простір. Особливим і дуже актуальним викликом сучасному суспільству стає кардинальна зміна «культурного обличчя» розвинутих європейських країн, що пов'язана із глобальними потоками інокультурної імміграції. Наслідками таких процесів є активізація право-націоналістичних та радикально-націоналістичних партій Європи. Масова міграція населення породжує в наш час такі парадоксальні форми співіснування різних цивілізаційних спільнот, які ще донедавна складно було собі уявити. Поява поняття «мультикультурного», «подвійного» та «потрійного» громадянства сприяє виникненню множинної культурної та політичної ідентичності. І ця тенденція найближчим часом буде тільки збільшуватись. Намагання сучасних європейських держав зберегти та відтворити загальний культурний простір зустрічають опір двох різноспрямованих векторів соціокультурного розвитку. З одного боку – це культурний та інформаційний глобалізм. З іншого – розпад національної солідарності під тиском особливих потреб субкультурних спільнот. Нове глобалізоване та інформатизоване суспільство засноване на радикальних перетвореннях традиційних структур та принципів самоідентифікації. Зміна ідентичності усього суспільства є однією з найважливіших функцій модернізації його соціально-політичної системи. Але завжди треба пам'ятати, що найбільш ефективним ресурсом розвитку суспільства змінена ідентичність може стати тільки за умов неконфліктного співіснування її багатьох складових. Якщо такі умови створити неможливо, пошуки модернізованої політичної ідентичності можуть призвести до подрібнення уже існуючих у складі

національної спільноти та подальшого підвищення рівня конфліктності суспільства. Тобто, головною проблемою сучасних держав можна вважати оновлення своєї ідентичності при збереженні своєї унікальності. Тільки таким шляхом, вважають дослідники, сучасні національні спільноти можуть отримати доступ до ресурсів глобальної культури, політики та економіки.

Україна не стала винятком із загальноєвропейського процесу кризи ідентичності. Для того, щоб припинити кризові процеси українське суспільство потребує енергійних та ефективних кроків щодо розвитку та укріплення загальноукраїнської ідентичності. Загальними орієнтирами формування нової української ідентичності повинні залишитися, з одного боку – загальна територія та історична доля усіх етносів, що складають поняття «українського народу» та підтримка загального культурного поля, з іншого боку – затвердження нових сучасних інститутів ринкової економіки та демократії.

Вивчення співвідношення європейської та національної ідентичності стає актуальним для сучасних дослідників в силу ряду причин, головною з яких є, звичайно, глобалізація. Вона вплинула на всі області сучасного соціального життя і проявилася на європейському континенті насамперед у створенні Європейського союзу і цілого ряду інших європейських організацій, основним завданням яких є уніфікація певних областей національно-відокремленого існування. Вважається, що Євросоюз – це найбільш успішне втілення зближення та уніфікації правового, політичного, економічного та соціально-культурного життя безлічі європейських держав. Саме процеси європеїзації національного життя істотно змінили національні області держав, що входять нині до Євросоюзу. Європеїзація національних ринків, зміна національних правових порядків під впливом європейського права, формування та закріплення єдиної культури і єдиної системи цінностей, заснованої на принципах демократії і правах людини – ось основні чинники, які змінюють європейську дійсність. Всі ці чинники мали такий серйозний вплив на внутрішнє життя держав, що входять в Євросоюз, що поступово змусили

говорити про формування особливого виду ідентичності – «європейської ідентичності». Останні 50 років під «європейською ідентичністю» розуміється спільність принципів, які прийняті власне Європейським Союзом і які поділяють майже всі народи Європи. Це: демократія, свобода, права людини, терпимість і примирення європейських націй. Однак необхідно відзначити, що і такі цінності нації Європи поділяють різною мірою.

Якщо в XX столітті життя і діяльність всього людства і особливо Європи визначали три пари понять: війна – революція, капіталізм – соціалізм, демократія – тоталітаризм, то в XXI столітті до них додалася нова пара – глобалізація та ідентичність. Ці поняття так вплинули на наше життя, що стали об'єктом пильної уваги не тільки дослідників гуманітарних проблем, а й звичайних громадян. Глобалізація проявляє себе по-різному і люди реагують на неї по-різному: і як на безумовне прояв прогресу суспільства, і як на загрозу самотності людини, регіону і країни в цілому. І діють, відповідно по-різному. Хтось поспішає максимально повно включитися у глобальні процеси, а хтось навпаки, намагається піти і відсторонитися від них.

Незважаючи на те, що за останні роки категорія «європейська ідентичність» міцно увійшла в область сучасних політичних досліджень, наукові суперечки навколо цієї категорії тривають. По-перше, не можна забувати, що єдиної європейської ідентичності ніколи не існувало. Визначень європейської ідентичності стільки, скільки версій розвитку самої Європи. В даний час існує як мінімум чотири точки зору на сутність європейської ідентичності. Всі ці точки зору відрізняються один від одного уявленнями дослідників про суб'єктності, механізми і факторах формування європейської ідентичності.

Перша з них заперечує існування якої б то не було європейської ідентичності, або розуміє її як інтелектуально-мовну конструкцію, що не несе особливої політичного та національного навантаження.

Друга точка зору зводиться до того, що європейська ідентичність існує, але вимагає уточнення категоріального змісту. Прихильники такого підходу попереджають, що культурно-цивілізаційна і формально-інституційна складові європейської ідентичності можуть входити у протиріччя. А власне інституціоналізація європейської спільноти не є гарантією формування загальноєвропейської ідентичності. [45].

Третя точка зору посиляється на цілий ряд факторів, які впливають на формування світогляду громадян. Сюди відносять і культурні традиції конкретної країни, і етнічну приналежність, і особливості утворення кордонів держави, і специфіку відносин з сусідніми державами. На думку прихильників такого підходу, європейська ідентичність формується дуже повільно і залежить від переважаючих в державі типів регіональної, локальної та державної ідентичностей [46].

Четверта точка зору розглядає європейську ідентичність як цілеспрямовано створюваний продукт політичного проекту Євросоюзу. Автори такого трактування акцентують увагу на тому, що європейська ідентичність може виступати і виступає предметом цілеспрямованого політичного конструювання і створюється політичними елітами. Наприклад, німецький політолог Р. Гильдербрандт вважає, що формування європейської ідентичності пов'язано не стільки з політичними поглядами населення країн Європи, скільки з визнанням держав, що знаходяться за межами такого соціально-політичного явища як Євросоюз і залученням його як посередника для вирішення гострих проблем [47].

В даний час дослідники проблем ідентичності наполягають на тому, що одна з найбільш складних і вибухонебезпечних проблем людства – це проблема кризи ідентичності. Особливістю сучасного етапу формування цієї проблеми є той факт, що кризу ідентичності вже не виходить пояснити протистоянням нових і старих культур і соціальних сил і боротьбою за збереження або усунення традиційних загальнокультурних цінностей. Вважається, що на

сучасному етапі розвитку людства проблема ідентичності породжена інноваційним характером розвитку інформаційного суспільства. Суспільства, головними характеристиками якого є постійна мінливість і «кліпова фрагментарність» культури. Інформаційний простір, що оточує людину, постійно утворює нові форми сучасних образів, смислів, загроз і проблем і тим самим змушує його заново переосмислювати не тільки навколишнє його реальність, але і власне «Я».

Сучасна ідентичність носить рефлексивний і максимально пластичний характер, і такі її характеристики теж неоднозначно сприймаються суспільством. Досить часто ці характеристики сприймаються як неминучі витрати інноваційних процесів інформаційного суспільства. Але домінуючим в розумінні сучасного етапу формування ідентичності таки є підхід, який заперечує саму можливість в умовах глобалізації та інформатизації суспільства відродити традиційні кланово- корпоративні форми соціалізації. Сучасна глобалізація зробила неможливим відродження так званого «закритого» суспільства. Так звана «охоронна» культурна політика, яка покликана зберігати традиційні соціокультурні цінності може створити тільки видимість об'єднання суспільства, оскільки найчастіше вона використовує страх і недовіру людини до нових реалій світу і, в результаті, здатна посилити і без того достатню ентропію суспільства.

Прихильники позитивного сприйняття глобалізаційних процесів вважають, що активна адаптація до реалій інформаційного суспільства зовсім не передбачає відмову від сімейних і конфесійних цінностей. Ідентичність сучасної людини все ще залежить від етнокультурних і конфесійних чинників, але при цьому змінюється характер їх взаємодії. Традиції, які раніше були основою пасивного сприйняття людиною усталених і твердо зафіксованих цінностей і установок, стають, на думку вчених, одним з компонентів різноманітного і множинного інформаційного простору. Різноманітність цих компонентів дозволяє людині долучатися до нескінченного потоку образів і

смыслів. Кардинальні зміни культурного вигляду розвинених європейських держав, які напряду пов'язані з глобальними потоками інокультурної імміграції, на даний момент є не тільки актуальним, але й абсолютно особливим викликом сучасному суспільству. Наслідком цього процесу практично у всіх країнах Європи з'явилася суттєва активізація право-націоналістичних і радикально-націоналістичних партій. Масова міграція населення привела до появи зовсім парадоксальних форм співіснування різних цивілізаційних спільнот, які ще недавно складно було собі уявити. В останні роки з'явилися поняття не тільки подвійного, потрійного, але і мультикультурного громадянства, що, в свою чергу, сприяло виникненню множинної культурної та політичної ідентичності. І ця тенденція найближчим часом буде тільки посилюватися. Прагнення сучасних європейських держав зберегти і відновити спільний культурний простір зустрічають опір двох різноспрямованих векторів соціокультурного розвитку. З одного боку, це процес розпаду національної солідарності під тиском особливих потреб субкультурних спільнот. З іншого боку – культурна та інформаційна глобалізація. Нове глобалізованому і інформатизоване суспільство засноване на радикальних перетвореннях не тільки традиційних структур, а й самих принципів самоідентифікації. Зміна ідентичності всього суспільства є однією з найважливіших функцій модернізації його соціально -політичної системи. Крім того, в сучасних гуманітарних науках набув поширення такий підхід до вивчення проблем ідентичності, відповідно до якого вважається, що сучасне багатонаціональне і багатоконфесійне глобалізоване суспільство саме по собі перетворюється на невичерпний інформаційний ресурс і відповідно в багатогранну матрицю для вільної самоідентифікації індивіда. Прихильники такого підходу наполягають на тому, що сучасна людина, долаючи монокультурне сприйняття світу і відмовляючись від розподілення світу на своїх і чужих, багаторазово збільшує свою здатність до розвитку якостей, що потребує сучасне суспільство. Таких, як динамізм, комунікабельність,

критичність, схильність до творчості і позитивному сприйняттю навколишнього середовища.

Прийнято вважати, що процес розвитку людства - це процес послідовного чергування періодів відносно повільного і досить прискореного процесів соціально- політичного та економічного розвитку. Останні 15 – 20 років, на наш погляд, являють собою як раз етап історичного прискорення. Руйнуються старі держави, виникають нові, одночасно йдуть два процеси – розпад держав і їх інтеграція. Така подвійність сучасного розвитку світу одержала вираження в дилемі: трансформація через роз'єднання і трансформація через об'єднання. Трансформація через роз'єднання проявилася у розпаді СРСР Югославії та Чехословаччини. Трансформація через об'єднання стимулювала появу великих політичних союзів, які беруть на себе частину класичних функцій держави. Такими можна вважати ЄС, ОБСЄ, НАТО. Тобто, сучасний історичний процес проходить одночасно у двох вимірах і з різним ступенем активності. Одна сторона цього процесу – побудова нових незалежних держав, інша - включення цих країн в нову ієрархію управління. Чи вийде в результаті цих процесів життєздатний і стійкий організм, поки не ясно [48].

З точки зору сучасних вчених, європейська ідентичність це насамперед історична та цивілізаційна спільність. Більшість з них сходяться на думці, що саме завдяки цій спільності можна говорити про Європу як про єдину цивілізацію, тоді як азіатська і африканська ідентичності як такі не існують. Саме з цієї причини європейська ідентичність найбільш яскраво сприймається ззовні. Всі неєвропейці, як правило, розглядають європейців як єдине ціле. Однак не можна забувати, що жоден соціальний процес не протікає гладко і без проблем. У сучасній Європі існує не тільки однозначна підтримка інтеграційних процесів з боку населення, але і вкрай скептичне ставлення до тенденцій формування єдиної європейської ідентичності. Кількість євроскептиків постійно зростає і про це свідчать результати референдуму, який був проведений з приводу прийняття Євроконституції ще в 2005 році

Європейська ідентичність відчуває в даний момент великі труднощі у зв'язку з протиставленням європейської світськості і проникнення в Європу ісламської культури. Вважається, що основною цінністю, що об'єднує Європу було свого часу християнство, основні принципи якого зараз в Європі не так популярні як раніше. Наприклад, спроба підготувати і прийняти єдину європейську конституцію натрапила на проблему існування непримиренних протиріч навіть у питанні згадки про християнську спадщину Європи, а відмова від християнства для європейців рівнозначний відмови від історії. Християнські цінності завжди розглядалися як ядро загальноєвропейської ідентичності. В даний час християнство як віра і цивілізаційна система знаходиться в кризі і явно поступається соціальними позиціями активному і наступальному за характером ісламу. Звичайно, можна вважати, що в ХХІ столітті Європа входить в період створення постхристиянської ідентичності, однак ідентичність ця, володіючи певними технологічними перевагами, носить поки що розмитий характер і неефективна при зіткненні з іншими традиційними культурами.

Основне протиріччя сучасного етапу розвитку ідентичності полягає в тому, що найбільш ефективним ресурсом розвитку суспільства змінена ідентичність може стати тільки за умови неконфліктного співіснування багатьох її складових. Якщо такі умови створити неможливо, пошуки модернізованої національної та політичної ідентичності можуть привести до дроблення вже існуючих національних і соціально-політичних спільнот. А це, в свою чергу – до підвищення конфліктності в суспільстві в цілому. Отже, можна визнати, що основною проблемою сучасних держав є оновлення своєї ідентичності при збереженні своєї унікальності. Тільки таким шляхом, на думку вчених, сучасні національні спільноті можуть отримати доступ до ресурсів глобальної культури.

Європа, на просторах якої пройшли 30-річна та 100-річна війни, конфлікти між країнами якої стали джерелами першої та другої світових воєн, ось уже 68 років живе в умовах миру. Прагнення до його збереження після

1945 року призвело європейські держави до розгортання толерантної і антирасистської національної політики. Представники європейської політичної еліти після війни намагалися звільнитися від расизму, шовінізму, мілітаризму і тому стали поступово забувати і про патріотизм і про національну гордість. Європейські держави відкрили свої кордони для вільного спілкування між народами і вільного проникнення нових культур. Швидше за все, значну роль в цих процесах відіграло і становлення інформаційного суспільства, з його вільним доступом до інформації та розмитістю культурних образів. Наслідки не змусили себе чекати.

В даний час на території Європи все більш помітними стають явища, які можуть бути реальною загрозою європейській ідентичності. Ось уже досить тривалий час спостерігається скорочення народжуваності корінних європейців і зростання чисельності приїжджих з країн, де традиційно панує ісламська культура. Зараз вихідців з ісламських держав у Франції вже близько 7 мільйонів, у Німеччині – близько 3,5 мільйонів, а у Великобританії близько 2-х мільйонів осіб. Однак справа не тільки в кількості приїжджаючих до Європи мусульман. Зараз вже зрозуміло, що очікування мирного об'єднання або навіть мирного співіснування різних культур на території нової Європи не виправдовує себе. Процеси зближення культур практично не відбуваються. Зате з'явилися прогнози, згідно з якими через 50 – 60 років Європа може взагалі стати мусульманською. Звичайно, такий стан справ не може не хвилювати європейців [49]. З одного боку, знамените припущення Хантінгтона про «зіткнення цивілізацій» вже знаходить своє підтвердження в житті сучасної Європи і впливає на формування європейської ідентичності. З іншого боку, ми можемо стати свідками нового відродження Європи як створення нової історичної, релігійної та культурної спільноти. Сьогодні країни Східної Європи показують більш динамічний економічний прогрес ніж Західна Європа, може саме тому, що у них вище ступінь усвідомлення власної національної ідентичності і обережніше ставлення до іноземців.

2.2 Демократичні складові громадянської ідентичності: український контекст

У межах західноєвропейського цивілізаційного проекту поняття "громадянин" ще за часів античності визначало приналежність до спільної справи управління суспільством. Громадянин має долучатися до участі у соціоконструктивній взаємодії з формування спільного життя на певній території, нести відповідальність за ефективність політичної участі. Громадянський статус є параметром усвідомлення ідентичності, сформованою у певному суспільстві. Сьогодні в умовах глобалізованого світу збереження громадянської ідентичності, її актуалізація на рівні суспільної свідомості є запорукою конкурентоспроможності суспільства – політичної нації. Такий вектор розвитку є, на наш погляд, конструктивною відповіддю на агресивні виклики універсалістських тенденцій.

Громадянська ідентичність являє собою спільне соціокультурне поле між людьми певного суспільства, визнання ними спільних традицій соціотворчості (у вузькому плані – державотворення), наявність загальної законодавчо-правової інфраструктури (правил і норм спільного життя) та, зрештою, передбачає кристалізацію національної ідеї, як чітких обрисів перспективного суспільного розвитку. На нашу думку, громадянська ідентичність у межах українського суспільства безперечно передбачає стабілізацію на рівні суспільної свідомості демократичних складових.

На думку італійського культуролога У. Еко, карнавалізація життя є однією з нових характеристик суспільства, в якому ми живемо [50, с. 142]. Його скептичний погляд стосується насамперед суспільств, які мають себе за взірці сучасної демократії. Дійсно, на жаль, ми все частіше порівнюємо політику з «видовищем». Ми спостерігаємо, як усе більше дискредитується законодавчий орган країни – парламент, а політика здійснюється «у телестудіях, подібно до гладіаторському бою» [50, с. 146]. Під час передвиборчих перегонів, коли

реальні політичні актори найчастіше згадують про пересічних громадян (так званий електорат), починаються змагання з гучних безкоштовних розважальних заходів і роздавань товарів широкого вжитку. Часом здається, що розуміння демократії зводиться до найгірших форм кризи римського республіканського устрою із горезвісним гаслом «Хліба та видовищ!».

Про демократію як соціальний та етичний ідеал і форму правління наявний великий обсяг як закордонної, так і вітчизняних досліджень. У цьому сенсі не можна не вказати на теоретичні доробки Р. Арона, Р. Даля, С. Хантингтона, К. Поппера, Ф. Хайєка, Дж. Сарторі, Дж. Грея, Ч. Ендрейна, С. Ліпсета, А. Лейпхарта, І. Валерстайна та ін. У науковому обігу на пострадянському просторі та, зокрема в Україні інтерес до цієї теми також не вщухає. Серед українських авторів, які розроблюють цю доволі широку проблематику, можна назвати М. Сазонова, О. Фісуна, М. Шаповаленко, В. Горбатенька, В. Журавського, О. Чемшита, О. Новакову, С. Наумкіну, С. Телешуна та ін. У так званому «ближньому зарубіжжі» ця проблематика активно висвітлювалась М. Ільїним, М. Капустіним, О. Салмінім, А. Медушевським, І. Пантіним, Л. Сморгуновим. Достатньо жваве обговорення питання про суверенну демократію у наших російських сусідів ілюструє однойменна збірка, що вийшла з друку в минулому році [51].

Інтерес до концепції «суверенної демократії», сформульованої російським політичним бомондом, зрозумілий, оскільки, як слушно зауважив декан факультету світової політики МДУ імені М.В. Ломоносова, академік РАН А. Кокошин, стосовно Росії «формула забезпечення національної конкурентоспроможності нашої країни перед обличчям грізних суперників та конкурентів все ще далека від завершеності» [52, с. 92].

Як справедливо наголошує один із засновників харківської політологічної школи М.І. Сазонов, «термін «демократія» спотворюється, втрачає первісний зміст» [53, с. 83]. Отже, звернення до теми демократії є актуальним перед загрозою розкладу демократичного ідеалу, розпорошення демократичних

цінностей, карнавалізації політики та відсутністю у більшості населення стійких уявлень про те, що є демократія, тим більше про демократію як ефективну систему управління державою.

Мета статті – визначити важливі параметри демократичного вибору суспільства, розширити знання про демократію як певну «форму морального й духовного спілкування» (Дж. Дьюї) та форму управління, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності держави у світі. Методологічним засобом є звернення до розгляду еволюції ставлення до демократії в українському суспільстві, взаємин суспільства, індивіда та держави у сенсі демократичного вибору. Використовується метод соціальної каузометрії, що передбачає виявлення цілісної картини суспільного життя, де минуле, сучасне і майбутнє поєднані причинно-цільовими [54, с. 13] зв'язками, окреслення реперних точок демократичного вибору українського суспільства – їх формально-ідеального та репрезентативного статусу.

Отже, не випадково об'єктом нашого дослідження є саме демократичний вибір та його параметри. Цей кут зору дозволяє розглянути демократію як феномен динамічної стабільності, позбутися уявлення, що демократія – це щось раз і назавжди набуте людством в якості ідеалу розвитку та у незмінній, універсальній для всіх суспільній формі. Статичний підхід до визначення складових демократії, наявність/відсутність яких є виміром немовби цивілізованості, на наш погляд, сприяє плеканню комплексу меншовартості у тих народів, які не можуть довести деяким «контролерам» повний комплекс статусу, що вимагається. На жаль, усе частіше можна бачити інтенцію різнокольорових політичних еліт у всьому світі апелювати до демократичного ідеалу та використовувати його у своїх приватних і корисних цілях. Багато політиків вкладають у термін «демократія» свій зміст, який не має нічого спільного з демократією [53, с. 83]. Визначень демократії вельми багато, і це на тлі намагань зафіксувати у суспільстві його статичний образ. Однак не до кінця визначений та тим більше не повністю усвідомлений ідеал-статус призводить

до теоретичної плутанини, суспільної фрустрації, знецінення самої ідеї демократії та налаштування активних політичних акторів на впровадження відповідної фасад-моделі. За таких умов суспільства пострадянського простору у своїх намаганнях позбутися «пост»-якості, на жаль, за багатьма позиціями, як справедливо доводить О. Фісун, ближче до неопатримоніалізму (приміром, на афроазійський кшталт), ніж до демократії, виплеканої у межах західноєвропейської політико-культурної традиції [55, с.163 – 164]. Важко не погодитись із роздумами О. Фісуна про те, що пострадянські політичні режими є значною мірою інституціонально-політичною декорацією, що приховує реальний зміст владних відносин, імітуючи демократичний процес, вони маскують і легітимізують рішення, що приймаються реальними «тіньовими» центрами влади, які знаходяться «по той бік» публічного простору та непідвладні незалежному суспільству і громадянському контролю. Концепція непатримоніалізму, яка розширена й поглиблена на українських наукових теренах О. Фісуном, доводить, на наш погляд, адекватність такого судження. Спостережливий погляд за перебігом подій у сучасному світовому політичному просторі під знаком глобалізації та демократичної трансформації багатьох суспільств, свідчить про наявність як зовнішньополітичних, так і внутрішні адептів нав'язування поверхневого, статично-формального та достатньо невизначеного за критеріями розуміння демократії у суспільстві. На наш погляд, підхід до демократичного вибору солідаризується з позицією Дж. Дьюї, який стверджував, що народження політичних форм не відбувається за принципом «раз і назавжди». Найзначніша зміна, що вже відбулася, є підсумком цілого ряду численних адаптацій та пристосувальних реакцій всякого роду стосовно особливої конкретної ситуації. Ретроспективний погляд може розрізнити тенденцію більш-менш стійких змін в одному напрямку. На думку Дж. Дьюї, політична демократія виникла як «декотрий кінцевий наслідок величезної множини реакцій пристосування до величезної кількості ситуацій, серед яких не знайдеться двох однакових, але які мали тенденцію до сходження

в деякому спільному для них підсумку [56, с. 38]. Ми поділяємо погляд цього видатного американського філософа про те, що демократія не є результатом дії суто політичних сил і факторів, як не є вона й породженням самої демократії якогось первісного тяжіння або іманентної ідеї.

У кожного суспільства свій шлях до набуття демократичних параметрів і своє визначення їхнього змісту. Одним із принципів цього визначення може бути постійне реагування на дисфункції, що виникають у суспільному розвитку, відмова від тих «лих» (Дж. Дьюї) та їх виправлення, що вже знайомі суспільству з попередніх політико-управлінських конфігурацій. Отже, підхід, що пропонується, базується на пріоритеті буденної постійної роботи й руху до підвищення ефективності управління суспільством та його конкурентоспроможності у сучасному світі.

Безумовно, кращим мірилом для оцінки будь-якої форми суспільства є ідеал, на який воно орієнтує форми свого життя, та ступінь, у якому воно реалізує цей ідеал. Демократія виступає етичними і соціальним ідеалом, який втілює ідею про укорінення в кожній людині особистості з насправді безмежними здібностями.

Базисна модель сучасної демократії як певного заходу управління стала результатом цілого ряду адаптацій стосовно конкретних ситуацій. Вона є знаковим вектором розвитку західноєвропейської християнської цивілізації впродовж багатьох століть. Додавання ідеологами лібералізму надало демократії як формі духовного спілкування між людьми та як формі державного управління значного творчого поштовху. Складові давньогрецької демократії: ізономія (рівність перед законами), ізегорія (свобода висловлювання) та ізотимія (рівність політичної участі) зазнали сполуки із ключовим сучасним принципом відкритого суспільства – пріоритетом прав і свобод особи.

Вочевидь саме ця вимога до побудови суспільного буття, попри всяку критику, що була й, мабуть, буде, забезпечила значною мірою тривалу

практичну ефективність політичних режимів у країнах стабільної демократії. У порівнянні з недемократичними режимами вони гарантують велику ступінь класичних свобод, більш представницьке політичне керівництво і більш високу ймовірність того, що політика відповідатиме інтересам більш широких прошарків населення [57, с. 46]. За таких умов людина отримує можливості соціально комфортного та захищеного влаштування в житті, ширші обрії для свого культурного розвитку. І зрозуміло у цьому випадку є наявність діалектичної взаємодії свободи особи та інструментальної ефективності держави. С. Ліпсет, наприклад, підкреслює той факт, що інструментальна ефективність, однією зі складових є економічна ефективність, має більше значення для демократії, ніж для автократії [58, с. 213]. Це зумовлене тим, що демократія базується на згоді. Крім того, механізм її функціонування припускає надання максимально широкого доступу до структури прийняття рішень для різних груп та окремих осіб у державі. Подібний доступ забезпечується у сучасних демократіях, за визначенням Й. Шумпетера, шляхом формування політичної еліти у конкурентній боротьбі за голоси виборців [59, с. 78]. Лише суспільство з досить високим рівнем життя і мінімальною бідністю може забезпечити умови для розумної участі у демократичних процесах значної кількості народу та для ефективного опору популістській демагогії.

Ще С. Ліпсет зазначав, що різні дослідження вчених показують таку залежність: чим більше розвинена країна в економічному й культурному відношеннях, тим більша ймовірність того, що в ній є система конкуруючих партій, стійка демократична держава [58, с. 213]. Наочно свідчить про це й звернення до такого показника рівня економічного розвитку та рівня модернізованості суспільства, як індекс комплексного розвитку. До нього входять: рівень прибутку на душу населення, індустріалізована урбанізованість, рівень профспілкової й банківської активності, розвиненість нових методів ведення сільського господарства, середній рівень освіти, стан охорони здоров'я,

розвиток транспорту, засобів масової інформації, рівень оподаткування, відсоток промислових робітників у самодіяльному населенні та інші.

Першість країн стабільної демократії у питанні визначення цього індексу доводить те, що, дійсно, визнання та захист свободи особи сприяє розвитку суспільства і водночас, лише за умови гідного соціального буття може реалізуватися багатогранний зміст свободи.

Ш.Л. Монтеск'є вважав, що свобода означає безпеку громадян, що гарантована законом [60, с. 365]. Зміст іншого визначення свободи становить плюралізм поглядів, стан, коли держава не нав'язує будь-які погляди. Свобода це також участь у справах суспільства, зокрема участь у політичному процесі. Р. Арон визначив ці три підходи як класичні і додав ще два [61, с. 284]. Він говорить про те, що свобода – це можливість поліпшення свого соціального становища, а також відсутність сваволі, справедливості взаємин між людьми, яка передбачає отримання винагород пропорційно до докладених зусиль [61, с. 284]. Саме ці вподобання становлять духовний стрижень державно-управлінських механізмів, за допомогою яких різні соціальні групи, що беруть участь у політичному процесі і мають різну точку зору відносно того, яку політику слід провадити, могли б максимізувати свою здатність тиснути на структуру прийняття рішень, зберігаючи при цьому злагодові підвалини режиму. Взаємовідносини особистості і держави при цьому будуються на основі системи прямих і зворотних зв'язків, узгоджень інтересів. Громадян и усвідомлюють свої інтереси і пов'язують їхню реалізацію із існуванням певного (демократичного) порядку. Інтеграція суспільства, що існує на синтезі ідеологеми лібералізму та демократичного правління передбачає добровільне делегування громадянами повноважень з управління своїм представникам за наявності постійної ініціативи з боку громадян у визначенні напрямку і способів існування суспільного цілого. Отже, суспільна дискусія може стосуватися адекватних вимогам часу форм суспільного розвитку, але не його змісту – принципового демократичного вибору.

На нашу думку, більшою мірою еволюційний поступ країн, що наближаються до базисної моделі сучасної демократії, має значення для розробки в Україні власної стратегії та форм впровадження ідеології демократичного вибору. Необхідно винайти складові власної формули високоефективної та конкурентоспроможної системи державного управління, оптимального співвідношення держави – суспільства – індивіда із справді безмежними можливостями. Зрозумілим є той факт, що набуття повноцінного комплексу параметрів демократичного вибору вірогідним є за умов тривалої еволюції. Для України стратегічно важливим є дотримання саме цього варіанту розвитку. Однак тактично це, безумовно, вимагає трансформаційних проривів, концентрації зусиль політичної волі та суспільних уподобань на деяких базисних точках демократичного вибору. Алгоритм цих базисних точок, на наш погляд, може бути з'ясований при аналізі двох груп факторів: ставлення населення до існуючої політико-управлінської моделі й можливості державного управління та політичного режиму в цілому. Перша група факторів включає характер панічної політичної культури і співвідношення інтересів основних соціальних груп, друга визначається соціально-економічними можливостями і показниками державного управління, рівнем інституціоналізації політичних відносин та якостями політичних лідерів.

У межах цієї статті хотілося б звернути увагу на одну з проблем розвитку українського суспільства, що потребує трансформаційного цілеспрямованого і пріоритетного впливу, тобто за нашим визначенням, на базисну точку демократичного вибору. Це є забезпечення взаємодії свободи й рівності, розуміння в суспільстві свободи як справедливості. Слід згадати, що М.М. Ковалевський, один із тих, хто у витоків вітчизняної політичної науки, випускник юридичного факультету Харківського університету (1872 р.) писав на межі XIX – XX століття: «Як би широко не розуміли свого завдання суспільні й політичні реформатори, жоден з них не може розраховувати на втілення у життя своєї схеми, коли у ній вимога суспільної солідарності –

справедливість – не буде визнана рівною мірою із вимогою автономії особистості – свободою її фізичних і моральних проявів» [62, с. 293]. Це, на його думку, запорука від “демократичного цезаризму», що не може бути стійкою формою правління. Сталим порядком політичного устрою може бути лише той, за якого народ має свободу самовизначення, тією ж мірою, як і індивіди, що входять до його складу; влада ж забезпечує дотримання цієї вимоги суспільної солідарності як норми права [62, с. 293].

На жаль, і сьогодні ми можемо бачити у сучасному українському суспільно-політичному житті тенденцію розходження принципових вимог демократизму і лібералізму. Стосовно вітчизняної історії початку ХХ століття російський дослідник І. К. Пантін дуже рельєфно визначив драму протиставлення та розведення у політичному просторі векторів демократизму та лібералізму, коли рівність та свобода сприймалися як антиподи та кінець-кінцем остаточно виродились один до плебейської руйнації, інший – до охоронної тенденції, у фокусі якої була лише політична свобода [63, с. 75]. Ця проблема все ще залишається актуальною. Можна констатувати той факт, що в українському суспільстві не лише відсутнє поки що достатньо чітке уявлення про ці складові демократичного вибору, а й намітилося кризове невдоволення демократичними цінностями як такими, а ставлення до демократії нагадує трюїзм, що заялозили та не бажають враховувати.

Ейфорійне сприйняття лібералізму початку 1990-х в українському суспільстві було своєрідною антитезою несвободі радянського тоталітаризму. Демократія за таких умов виявлялась міфічно казковим ідеалом найближчого майбутнього. Розрив очікувань та реальної ситуації суспільного буття протягом цього часу призвів до нарощування фрустрацій них політико-культурних орієнтацій та зведенню соціальних уподобань більшості населення до елементарних принципів боротьби за виживання. Однак неможливо заперечити й те, що попри кризові явища, постійно, окремими досягненнями відбувалося збирання суспільного цілого, укріплення засад злагоди та викристалення

можливостей набуття державного стрижня суспільного життя. Ми були свідками внутрішнього збирання суспільства та держави. Позитивні наслідки цього невидимого, але невинного руху, стали вочевидь помітними на початку нового тисячоліття. Вони проявилися у пожвавленні економічної кон'юнктури внутрішнього розвитку, зростанні соціально-економічних показників та у поліпшенні зовнішньополітичного іміджу нашої країни. Однак повністю справедливим виявилось твердження Дж. Кіна, що свобода – це спроможність до постійної ініціативи у суспільних і політичних справах [64, с. 26]. Недостатня обізнаність пересічних громадян України саме у питаннях параметрів демократичного вибору та відсутність стійких навичок політичної участі та демократичної ініціативності призвели до регресивно-негативних результатів. Відбувається дільба державно-управлінських функцій та пов'язаних із цим преференцій між представниками різних політичних еліт. Орієнтації та вподобання останніх мають переважно корпоративно-клановий характер. За О. Фісуном, це неопатримоніальна приватизація держави [55].

Що є вагомим на шляху подолання становища, що склалося? Яку форму має набути взаємодія вимог рівності та свободи?

Сучасна політична практика ставить високі вимоги своїм учасникам. Це стосується складності політичних питань, важкодоступності інформації, необхідної для прийняття раціональних політичних рішень, необхідності спеціальних знань та навичок. Отже, участь у політиці основної маси населення, навіть у країнах, де демократія уже склалася, носить помірний характер. Більше того, надмірна активність населення розширює конфлікти у суспільстві особливо у формах спонтанного включення до політики великої кількості вчорашніх абсентеїстів. Ідеальне розуміння демократії не може бути абсолютною вимогою політичного впорядкування, бо це, як справедливо відзначав ще Дж. Сарторі, може призвести систему до банкрутства. Однак, зрозуміло, що завдання збереження якісного змісту стабільної демократії, а, тим більше його набуття, потребують відповідальності еліт перед громадянами,

наявності гарантованих, дієвих механізмів з боку останніх. Слід наголосити, що на нашу думку, контроль та постійна спроможність громадян до зацікавленого та раціонального контролю та ініціативи у суспільних та політичних справах для країн, що переживають трансформацію, є найбільш доленосною у питання результативності перетворювальних намагань.

Без цього неможливо усталення демократичного соціально-політичного устрою, при якому власність на засоби виробництва, статус і право прийняття рішення – а як наслідок, і сама історичність – більш не привласнюється приватним чином [64, с. 50]. Упривласнення державних функцій несе велику загрозу суспільному розвитку, бо створює поживне середовище для впровадження клептократичної моделі державного правління. Можна сказати, що за таких умов, як і за умов, наприклад, тоталітарної моделі (коли держава привласнюється та підміняється партією), сама ідея державності переживає кризу. Розгартіяш державно-політичного життя не здається за таких умов випадковим. В українських реаліях ми можемо бачити, що законодавчо-правове безладдя, ситуація заплутаності та взаємозаперечливості законів, наявність вимог, що наперед складно виконати, не порушивши закону, плекають, на жаль, «розбійницькі» настрої у державно-представницькому середовищі. Це означає, що громадяни стають заручниками такого безладу, невизначеної державної відповідальності й, нарешті, у разі зважання державно-політичного руху, що склався, до будь-кого може бути застосований репресивний механізм самої держави. Витіюватість життя навіть найвідоміших політиків свідчить про вірність висловлювання, що «від суми та тюрми не зарікайся». Неопатримоніальні інтенції у державі, найбільш загрозливого «розбійницького» типу, живляться страхом, політико-суспільно. Інфантильністю людей, відсутністю дієвих структур громадянського суспільства. Останнє, за влучним визначенням Дж. Кіна, повинно стати для політичної влади вічним «більмом на оці» [64, с. 50]. Громадянське суспільство повинно бути захищене та незалежне. Повноваження різноманітних організацій

та асоціацій необхідно утворювати таким чином, щоб пересічні їх члени могли тримати під контролем своїх політичних представників. Суспільство повинно отримати чіткі «правила гри», своєрідну формулу, за якої відносно гармонійно сполучались би вимоги примирення, солідарності та опозиційності різних суспільно-репрезентативних інтересів.

Для України актуальним є те, що віра у політичні можливості людини за умов демократії закріплюється завдяки її практичному втіленню. Вкрай важливим є недопущення усталення суспільства, наближеного до варіанту наявності єдиної розподільної межі. Така ситуація призводить до зосередження конфлікту на двох протидіючих позиціях. Опозиція тяжіє до фіксації та можливості сподівань розв'язати конфлікт шляхом силового тиску. Всупереч такому варіанту українське суспільство повинно усвідомити цінність соціальної довіри і співробітництва та просуватися до плюралістичної моделі, за якої існує багато розподільовальних меж. Конфлікт за таких умов виявляється більш складним і диференційованим, а громадяни належать до кількох різних (не)організованих груп з особливими інтересами і поглядами. Це сприяє постійному пошуку компромісів та упоміркоує суспільно-політичні вподобання. У плюралістичному суспільстві, яке неможливе без цілеспрямованої державної політики, найбільш репрезентативно реалізуються принципи свободи та рівності. Значний рівень автономії соціальних груп, їх організацій, індивідів по відношенню один до одного й до державної влади поєднується з юридичною та політичною рівністю. Це обмежує їх владу та авторитет і забезпечує дотримання принципів автономії.

Зрозуміло, що серед ключових параметрів демократичного вибору ми змогли розглянути лише, на наш погляд, основоположні (співрозвиток демократії як форми духовного спілкування та як форми державного управління, поєднання рівності та свободи, створення запобіжних умов зміцненню неопатримоніалізму). Але проблема параметрів демократичного вибору набагато ширша. У цьому контексті слід приділити більшу увагу такому

аспекту, як взаємозалежність між глобальним ринком і демократією. Стабілізація демократичних настанов в українському суспільстві, визначення певної їхньої специфіки є вельми важливим чинником на шляху формування усталеної громадянської ідентичності.

2.3 Трансформація цивілізаційної ідентичності в умовах глобальних змін сучасного світу

У сучасних умовах глобалізація, як процес розширення, поглиблення та прискорення світового співробітництва, що охоплює всі аспекти сучасного соціального життя і який встановлює новий світовий порядок, який не знає кордонів і меж, все більше інтенсифікує спілкування між державами і народами. Проблеми ідентичності, ідентифікації, самоідентифікації в таких умовах набувають особливої актуальності. Людина, стаючи учасником безлічі соціальних, економічних, політичних, інформаційних та культурних процесів, піддається переоцінці цінностей і змінює колишню культурну та цивілізаційну самоідентифікацію. Це зумовлює актуальність дослідження проблеми ідентичності в умовах глобальних цивілізаційних змін.

У сучасній науковій літературі впливу глобалізації на зміну особистісної, колективної, цивілізаційної ідентичності приділяється досить багато уваги. Однак серед дослідників немає спільної позиції в розумінні сутності ідентичності. Так, наприклад, Г.Г. Саліхов вважає, що в соціальній психології виділяють три основних смисл поняття «ідентичність». Перший смисл – ідентичність як цілісність особистості, її інтегративное властивість. Другий смисл – ідентичність, як ступінь відповідності людини групі, підлозі, етносу, роду чи іншим категоріям. І, нарешті, третій смисл поняття ідентичність – ідентичність, як самість, справжність індивіда [65]. У роботах філософів

(Н.А. Смирнова, Н.А. Шогенцукова), поняття ідентичності визначається, як «безліч множинних ідентичностей, багатоликих, як сам світ людей: за національністю, конфесійної приналежності, місця проживання, роду занять, соціальним статусом, пристрастям і захопленням, шкалою цінностей» [66, с. 78].

Що розуміє сучасні гуманітарні науки під цивілізаційною ідентичністю? Для того щоб розібратися в цьому, необхідно визначити, що розуміється в сучасних дослідженнях під поняттями «цивілізація» і «ідентичність». С. Хантінгтон дає визначення цивілізації, згідно з яким вона розглядається як «найвища культурна спільність людей і найширший рівень культурної ідентифікації, крім того, що відрізняє людину від інших біологічних видів» [67, с. 51].

З безлічі визначень, які зустрічаються в наукових дослідженнях, на наш погляд, найбільш точним є визначення, дане В.В. Чigareвою у статті «Цивілізаційно-культурна ідентичність в умовах глобалізації». На її думку, цивілізація – це етногеографічний і культурно-історичний тип розвитку тих чи інших країн, народів, етносів, що об'єднуються загальною історичною долею, культурою, релігією, ландшафтно-географічними особливостями [68, с. 94 – 95].

Під цивілізаційною ідентичністю ж зазвичай розуміють процес, який виробляється шляхом саморефлексії нації і результатом цього процесу є зіставлення і (або) порівняння себе з іншими націями, визнання себе нацією з характерними для неї ознаками (константними або варіативними). Цивілізаційна ідентичність – це сукупність уявлень людини про свою приналежність до тієї чи іншої культурно-цивілізаційної спільності, що спирається на певні цінності, а також на відповідні соціальні інститути і відносини. До XIX століття цивілізаційна ідентичність відокремлювалася від інших форм колективної свідомості, а іноді й повністю зливалася з ідентичністю етнічною, національною, політичною. В.М. Хачатурян у роботі «"Друге життя" архаїки: архаїзуючі тенденції в цивілізаційному процесі»

говорить про синкретичну нерозділеність, яка проявляється і сьогодні, вона є однією з найважливіших особливостей цивілізаційної ідентичності [69].

На думку В.І. Пантіна значимість дослідження цивілізаційної ідентичності та самоідентифікації обумовлена тим, що в умовах глобалізації ці явища набувають особливого, нового змісту як на рівні окремих індивідів, так і на рівні великих соціальних груп і усього суспільства в цілому. Це пояснюється, зокрема, тим, що глобалізація і пов'язане з нею поширення інформаційних технологій помітно інтенсифікують спілкування між людьми, нав'язують їм нові соціальні ролі, роблять їх вільними або мимовільними свідками і учасниками безлічі соціальних, економічних, політичних, інформаційних та культурних процесів. В результаті індивіди в тій чи іншій мірі (хоча б віртуально) включаються в нові відносини і нові спільності, що призводить до переоцінки цінностей і до певних змін колишньої цивілізаційної самоідентифікації. Самоідентифікація – процес вибору людиною або цілими соціальними групами відповідно тієї чи іншої ідентичності. Від того, як відбувається культурно- цивілізаційна самоідентифікація більшості населення даної країни, багато в чому залежить загальний напрямок політичного та соціально-економічного розвитку суспільства [70]. Основними чинниками формування цивілізаційної ідентичності є соціокультурні (мова, релігія, культура), природно- кліматичні, геополітичні, пізнавально-емоційні (усвідомлення суспільством або групою своєї спільності, унікальності, тотожності певного типу цивілізації). Вони зумовлюють зовнішні та внутрішні умови виникнення і розвитку цивілізації. До зовнішніх факторів, таких як клімат, географічне положення, ландшафт цивілізація пристосовується в процесі свого розвитку. Внутрішні чинники (релігія, цінності, культура) цивілізація формує в процесі еволюції. Саме внутрішні фактори надають цивілізації соціально-культурну своєрідність.

Цивілізаційна ідентичність, на думку В.І. Пантіна, включає в себе уявлення людини про свою приналежність до тієї чи іншої культурно-

цивілізаційної спільності (наприклад, до західної, православної, ісламської цивілізації), ті цінності та поведінкові моделі, які формуються на підставі ототожнення себе з певним культурним вибором, а також з відповідними соціальними інститутами і відносинами [70].

Цивілізаційна ідентичність – це феномен, який свідчить про певну зрілість тієї чи іншої спільності, яка почала усвідомлювати себе в світі і стверджувати свою ідентичність, виявляючи свою самобутність, несхожість з іншими цивілізаціями, а також знайшла своє місце і відіграє певну роль у світовому цивілізаційному процесі.

Будь-яка форма ідентичності, в тому числі цивілізаційна, усвідомлюється особливо гостро в ситуації кризи, викликаній вторгненням ззовні чужорідного культурного матеріалу, або внутрішніми причинами, пов'язаними з якісними, глибинними трансформаціями самих цивілізацій. Цивілізаційна ідентичність як особлива, специфічна форма ідентичності, відмінна від етнічної, конфесійної та національно-політичної стала об'єктом свідомого моделювання і коректування.

Сучасні цивілізації змушені відповідати на різні «виклики», кожен з яких деформує і змінює ідентичність. Цивілізаційну свідомість індивіда чи групи не встигає сприймати комплекс трансформацій навколишнього світу і адекватно на них реагувати. Поширеною реакцією на ситуацію «глобальної невизначеності» стає «відмову» від усвідомлення складності і втеча в локалізм, який дає особистості можливість зберегти мінімальний, базовий рівень ідентичності. А цивілізаційна ідентичність в даному випадку втрачає значимість. Локалізм завдає удару по цивілізаційній ідентичності зсередини, у той час як етнічна ідентичність повертає індивіда в «природне» співтовариство, тобто відтворює процес «реколектівізації» (Е. Нойманн) і несе в собі емоційний заряд.

На статус локальної цивілізації може претендувати етнічна меншина, національна держава або група національних держав. Ф. Бродел вважав, що припустимо говорити про цивілізації Ірландії, Шотландії, Каталонії, що

існують у рамках «національних» цивілізацій [71]. Визначення специфіки цивілізаційної ідентичності відчутно спрощується, тому що в даному випадку ми можемо говорити про цивілізаційної ідентичності як про етнічну, конфесійної, регіональної чи національної. Але у даного підходу є дуже суттєвий недолік: список цивілізацій стає нескінченним, а поняття «цивілізаційна ідентичність» і «локальна цивілізація» втрачають пізнавальну цінність і втрачають кордону.

Цивілізації, які є відносно гомогенними з погляду їхнього етнічного складу і культури існують (японська цивілізація) і існували (найдавніші цивілізації). Стрижневою лінією динаміки цивілізації стає зміцнення її структурних підсистем (одиниць), яке може розглядатися як рух від невеликих локальних цивілізацій до різномірних і більш великим цивілізаційним блокам (регіональним макрообшчності). Така тенденція розвивалася через експансію цивілізацій і освіти імперій, а також за рахунок поширення релігій, які сприяли виникненню великих наддержавних цивілізаційних блоків або регіонів (наприклад, східно- і західнохристиянську, ісламський і так далі), об'єднаних відносною спільністю релігійно-моральних норм і відповідних їм соціально-політичних інститутів [72].

Зміцнення і розширення цивілізацій призводило до посилення їх внутрішньої гетерогенності. У великих і різноманітних утвореннях, межі яких були мінливі і точно не визначені, цивілізаційна ідентичність вже повністю не збігалася з національної, конфесійної та етнічної. Суперечності між різними формами колективної ідентичності могли мати латентний характер і лише зрідка загостряться.

Тенденція до розширення цивілізацій набирає силу. С. Хантінгтон і його послідовники виділяють 7 – 8 цивілізацій: євро-атлантична (західна), Синська (далекосхідна), ісламська, православна, індуїстська, латиноамериканська, африканська (субсахарської). Можна говорити про те, що сучасні цивілізації є конгломератами локальних цивілізацій. Вони становлять великі регіональні

макрообщності – наднаціональні, надетнічні, надконфесійні (крім ісламського світу) і наддержавні. Дані макрообщності розташовуються на величезних територіях, утворюючи субконтиненти; вони можуть бути розділені відстанями, перебувати в різних кінцях світу. Процес їх поширення в глобалізованому світі триває, так як переструктурація світового цивілізаційного простору відбувається і зараз. Як стверджує М.А. Чешков, нові цивілізаційні спільності, що формуються, представлятимуть собою ще більші океанічно-континентальні зв'язки. Наприклад, Тихий океан – Америка – Атлантика, Атлантика – Євразія – Тихий океан, Індійський океан – Південно-Східна Азія – Тихий океан і так далі [73]. Як вважає В.Б. Кувалдін, існує ймовірність того, що «цивілізації-інтегрії» переростуть в квазідержавні утворення – наднаціональні політичні зі своєю валютою, правовими інститутами, системою безпеки, структурами управління [74].

Можна зробити висновок про те, що гетерогенність макрообщності зростає за рахунок ускладнення складу і зміцнення даних макрообщності. Але не слід забувати і про те, що ЗМІ, масова культура, міграційні потоки, селективний характер глобалізації також сильно впливають на гетерогенність макрообщності. «Глобальна асиметрія» – якісь умовні розділові лінії, які сегментують території та людей, що живуть в одній країні. Транснаціональний глобалістський шар (його елітна частина) відрізняється від інших верств населення способом життя, космополітичної системою поглядів, моделями споживання, рівнем доходів [75]. Можна зробити висновок про те, що в даний час різниця між цивілізаційної та іншими формами колективної ідентичності болісно відчувається, а наслідки, викликані їх дисонансом, негативні для окремого індивіда, так і для світової спільноти в цілому.

Цивілізаційна «матриця» та ідентичність активно розмиваються потужними імміграційними потоками із країн. Багатомільйонні, етнічно різноманітні діаспори, що утворюють великі анклавні завжди, не виявляють тенденції до втрати своєї культурної та цивілізаційної ідентичності. Велику

значимість тут має ефект критичної маси мігрантів: збільшення чисельності діаспор автоматично веде до ослаблення орієнтації іммігрантів на адаптацію та інтеграцію до приймаючої співтовариство. Навіть успішна адаптація не завжди пов'язана з беззастережним прийняттям «чужих» норм і цінностей. Частіше відбувається прагматична інтеграція, тобто прийняття має чисто зовнішній характер, поєднуючись з внутрішньої сегрегацією і орієнтацією на свою громаду, де інтеграції передбачувані і визначені в силу однорідності символічної системи [76]. І це може розглядатися як варіант поступової якісної трансформації цивілізаційного «коду» Заходу, його перетворення в результаті інфільтрації в «центральну Зону» інокультурних символів цінностей і формування якоїсь нової, можливо «гібридної», синкретичної ідентичності. У багатьох країнах зростає число людей, які не приймають норми домінуючої культури. Найчастіше вони прагнуть репрезентувати свої культурні цінності. Зростання надлишкового різноманітності етнічних субкультур – носіїв діссистемного або альтернативного культурного матеріалу, так чи інакше, буде не тільки розмивати цивілізаційну специфіку країн-реципієнтів, а й трансформувати її, оскільки рівень гетерогенності, який може витримати цивілізація, продовжуючи залишатися собою, має певну межу. Наприклад, завдяки збільшенню чисельності «нових європейців» і «нових американців» посилюватиметься процес ерозії та деформації основних конституюють елементів західної цивілізації і, відповідно, ідентичності. Діаспори, відстоюючи свою культурну та цивілізаційну самобутність, далеко не завжди прагнуть зберегти субкультурну замкнутість, а, навпаки, починають завойовувати позиції не тільки в економіці, а й у системі освіти, а також і в інших сферах культурного життя.

У сучасному глобалізованому світі цивілізаційна ідентичність, як і багато інших форм ідентичності (особистісна, колективна), переживає кардинальні трансформації. Ці трансформації призводять до розмивання меж культур і цивілізацій, до втрати цивілізаційної самобутності та ідентичності. Кожна

цивілізація відчуває на собі потужний вплив глобалізаційних процесів. Наслідком цього впливу виступає: «компресія» культур і цивілізацій, стандартизація; «етніфікація» ідентичності; формування «віртуального континенту» транскордонних інститутів, структур і цивілізаційних світів (наприклад, інтернет-спільнот); фрагментація геокультурного простору і регіоналізація простору геополітичного, геоекономічного, геочивілізаційними; становлення глобального космополітичного свідомості і відповідного суб'єкта, його носія; актуалізація поняття «загальнопланетарна», «світова» цивілізація і це кидає виклик традиційним формам цивілізаційної ідентичності. Наслідком глобалізації є також ускладнення культурної та політичної ідентичності під впливом міграційних потоків, труднощі інтеграції в суспільство інокультурних іммігрантів. Всі ці процеси тягнуть за собою варіативність і розмитість ідентичності, а також криза цивілізаційної ідентичності в цілому.

Поряд з тенденцією інтеграції, все більш явно позначається тенденція до національно-державної дезінтеграції. Дійсно, глобальний світ єдиний, але в ньому існують сотні держав зі своїми національно-державними особливостями, і їх кількість все зростає. Це створює певні проблеми міждержавної взаємодії в рамках глобалізації. У більшості держав питома вага нетитульних етносів все більше зростає. Останнім часом реальністю стає хворобливо-збочене сприйняття національності (національної приналежності), втім, як і конфесійної, коли національне переростає в націоналістичне і приймає форми національного (етнічного) і релігійного екстремізму. Втрата цивілізаційної ідентичності під «натиском» гетерогенності та переходу цивілізації в нестабільний, «прикордонне» стан, чревате розпадом самої ідентичності.

Процеси глобалізації, що породжують численні виклики і ризики, ставлять людство перед необхідністю не тільки визнати єдність людської цивілізації, а й цілеспрямовано це єдність зміцнювати

3 СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА СЛОБОЖАНЩИНИ

3.1 Соціокультурна ідентичність студентів як предмет соціологічного дослідження

Соціокультурна ідентичність – ототожнення людиною себе з певним культурним середовищем, групою, образом, роллю істотно впливає на всі сфери життя суспільства та індивіда. Особливої актуальності в дуже мінливому сучасному світі набуває вивчення ідентичності молоді і зокрема студентства, як найбільш динамічної частини даної соціально-демографічної групи. Мета даної статті – виділити і проаналізувати основні підходи до вивчення соціокультурної ідентичності студентської молоді, позначити актуальні зміни теоретико-методологічних поглядів на ідентичність в умовах інформаційного суспільства.

Молодь – частина суспільства, що представляє собою одночасно його сьогодення і майбутнє. До її вивчення застосовується ряд загальних підходів соціологічної науки, які будуть розглянуті нижче, за умови, що в центрі уваги дослідника буде знаходитися не стала ідентичність, а становлення – процес ідентифікації.

Проблеми ідентифікації особи досліджені в роботах Е. Гідденса, Г. Зіммеля, Дж. Г. Міда, П. Бурдьє, Ю. Т. Лукмана, А. Маслоу, З. Фрейда, Е. Фромма, Е. Еріксона, Ю. Хабермаса, П. Рікера, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Лакана та багатьох інших. Проте, динамізм соціокультурних змін в сучасному світі постійно актуалізує нові звернення дослідників до даної теми.

У соціологічній науці існує ряд теоретико-методологічних підходів до розуміння феномену соціокультурної самоідентифікації особистості. Так, в рамках структурно-функціонального підходу виділяються кілька найбільш значущих теорій і концепцій, серед яких соціологічна теорія Е. Дюркгейма і теорія соціальних дій Т. Парсонса. Прихильники даного підходу вважають, що в

будь-якому суспільстві ідентифікаційний простір визначається існуючою соціокультурною ситуацією; а особистісні ідентифікації в умовах аморфності ціннісно-нормативного компонента характеризуються нестабільністю.

Представники феноменологічної соціології – П. Берг, Т. Лукман, А. Шюц значну роль відводять суб'єктивним уявленням індивіда про суспільство і його соціальні норми, осмисленню його діяльності як інформаційного процесу соціальної взаємодії.

Основоположники інтеракціонізму І. Гофман, Ч. Кулі, Дж.Г. Мід та ін ґрунтувалися на понятті множинної ідентичності, згідно з яким, кожен індивід володіє певним набором соціальних ідентичностей, а процес самоідентифікації особистості, на їх думку, являє собою процес відображення (рефлексії) індивідом своїх характеристик у такій формі, яка сприймається суспільством і групами, до яких суб'єкт себе відносить.

Прихильники інтегративних соціологічних теорій прагнуть до створення синтезованої моделі соціальної реальності, що поєднує макросоціологічні і мікросоціологічні підходи, в тому числі і до ідентифікаційних процесів. Сюди відноситься общесоциологическая теорія П. Бурдьє, концепція балансу ідентичності Ю. Хабермаса, інтегративна модель соціальної ідентифікації особистості К. Дюбара та ін.

Сучасні психоаналітичні моделі ідентичності Дж. Марсія, А. Ватермана є динамічними. Увага, насамперед, приділяється аналізу чотирьох типів особистісної ідентичності, що відповідають певним стадіям її розвитку: приписана ідентичність; дифузійна ідентичність; криза ідентичності; досягнута ідентичність. Дані типи ідентичності характеризуються двома параметрами: по-перше, наявність або відсутність кризи – стану пошуку ідентичності, по-друге, наявність або відсутність одиниць ідентичності – особистісно значущих ідей, цінностей, переконань.

Згідно концепції Е. Фромма, людина в сучасному суспільстві об'єктивно перебуває в стані схильності порвати його «первісні зв'язки» із природою й

знайти своє «істинне» народження, а саме «персональну ідентичність». Співвіднесення себе з якими-небудь ідеями, цінностями, соціальними групами і є, на думку Е. Фромма, «одна з провідних людських потреб, складова самої сутності людського буття» [77, с. 26], що формує також соціальну ідентичність людини. Е. Фромм вважав, що потреба в самоідентифікації вкорінена в самій природі людини, виходить із самих умов людського існування і служить джерелом наших інтенсивних устремлінь [78].

Слідом за Е. Фроммом американський психолог А. Маслоу виділяє потребу людини в самоідентифікації в якості третьої базової потреби поряд з потребами фізіологічними та соціальної захищеності.

Англійський психолог Е. Гідденс у роботі «Сучасність і самоідентичність» виділяє три основних риси сучасності, які одночасно є і причинами загострення проблеми самоідентифікації. Це, по-перше, крайній динамізм соціальних систем – неймовірно зростає швидкість зміни всіх процесів, що мають місце в суспільстві, по-друге, глобалізація соціальних процесів – різні райони світу соціально й інформаційно втягнені у взаємодію один з одним, по-третє, поява особливих соціальних інститутів. У зв'язку з цим, самоідентифікація людини може реалізовуватися на різних рівнях – індивідуальному і соціальному, і в різних формах – національній, етнічній культурній та інших, що відрізняються своєю спрямованістю. У фокусі дослідження Е. Гідденса перебуває процес виникнення нових психосоціальних механізмів особистісної ідентифікації, які формуються під впливом тих інститутів сучасності, що трансформуються і, в свою чергу, трансформують ці інститути.

Близькою до позиції Е. Фромма була концепція одного з його сучасників Г. Зіммеля, який вважав, що поведінка індивіда являє собою феномен «наслідування», і зробив висновок про те, що функція останнього в тому, що наслідування «звільняє індивіда від муки вибору і дозволяє йому виступати як свідомість групи» [78].

У рамках символічного інтеракціонізму феномен ідентичності трактується відповідно до теорії «дзеркального я», заснованої Ч. Кулі і Дж. Г. Мідом: індивід знаходить власне «соціальне я» лише у взаємодіях за допомогою «прийняття ставлення інших до себе самого» [Див: 78] через механізм «розігрування й прийняття ролі». Опосередкованими інструментами ідентифікації виступають «інший», «значимі інші», «узагальнені інші». І. Гоффман у своїй теорії соціальної драми виділив три види ідентичностей: соціальна ідентичність – відображає типізацію особистості іншими на основі атрибутів її груп приналежності – «соціальне я»; особистісна ідентичність – унікальний комплекс індивідуальних ознак даної людини, що характеризують його як об'єкт в часі і просторі – «фізичне я»; «рефлексивне я» – сприйняття індивідом своєї життєвої ситуації і власної своєрідності. Однією з головних ідей інтеракціонізму є поняття множинної ідентичності, згідно з якою кожен індивід володіє певним набором соціальних ідентичностей.

Концепція балансу ідентичності Ю. Хабермаса розглядає особистісну і соціальну ідентичності як вимірювання, в балансі яких реалізується «я-ідентичність». Наочно даний вид ідентичності можна представити як систему координат, в якій вертикальна вісь являє собою персональну, або особистісну ідентичність індивіда, а горизонтальна – здатність суб'єкта виконувати різні вимоги безлічі рольових систем, до яких він належить.

Для культури постмодерну характерна мозаїчність, коли відбувається тісне переплетення та взаємовплив інституційних змін і внутрішньоособистісних трансформацій. Особистість епохи постмодерну прибуває в розгубленості від частих трансформацій ідентифікаційних моделей. Феномен релятивізації культурних моделей і цінностей є одночасно і результатом, і причиною постійних соціальних змін, характерних для сучасних суспільств.

Величезну роль у трансформації ідентичності в сучасному світі відіграють інформаційні технології. Згідно Е. Тоффлеру «ми не можемо змінити

всі наші засоби комунікації і чекати, що як народ залишимося незмінними. Революція в засобах масової інформації призведе до революції в психіці... Зараз ми не отримуємо готову ментальну модель реальності, ми змушені постійно формувати її і переформовувати...» [79]. Дана культурна ситуація, іменована постмодерном, характеризується «різноманіттям, відсутністю догм і жорстких правил, динамічністю, «плинністю», мінливістю соціальних, економічних, культурних структур» [80] і вимагає адекватного підходу до вивчення ідентичності сучасної людини. Так, П. Рікер «при аналізі проблеми ідентичності є розгляд ідентичності через літературні категорії оповідності, інтриги оповідання, хронології подій, конфігурації розповіді. Він, з одного боку, аналізує особистість у потоці зовнішніх подій і обставин як літературного персонажа, вводить у зв'язку з такою аналогією поняття «оповідної ідентичності». З іншого, виділяє важливу роль оповіді для «програвання» буденних, але вигаданих, ситуацій реальною особою». Згідно Ліотар, «особистість... не ізольована, а «вбудовується в складну і мобільну, як ніколи, тканину відносин», представляючи собою «вузлові» точки, через які проходять повідомлення і досвід... Так, особистість стає децентрованою, позбавленою властивості цілісності свого «я», яка існує тільки як мінлива сума цих повідомлень. Проте, особистість може впливати на ті повідомлення, які проходять через неї, незалежно від того, яку позицію вона займає: відправника, одержувача або референта. Подібний вплив, на думку Ліотара, відбувається за допомогою «мовних ігор». Виступаючи з критикою основних концептів класичної західної філософії, до яких належав і концепт «ідентичності», він писав про руйнування «великого наративу», тобто єдиної мовної гри модерніті, і перехід до безлічі мовних ігор. Саме мовні ігри утворюють соціальний зв'язок і задають множинність ідентичностей» [80].

На думку дослідників, саме молодь найбільш відкрита для інформаційно-технологічних інновацій [Див: 81, 82], і, отже, для трансльованого ними «постмодерністського» типу культури.

М. Мід підкреслював «двунаправленність трансмісії культури: не тільки інформаційний потік від батьків до дітей, а й навпаки. Молоді люди, а тим більше студенти, вільно орієнтуються в потоці інформації, що надходить, здатні моделювати ситуації, і більш адекватно сприймати сучасну ситуацію, ніж люди, що сформувалися в колишній історико-культурній реальності.

Структурне визначення студентства базується на одному найважливішому критерії, який пов'язаний з проміжним положенням студентства між пасивним об'єктом соціального піклування та активним суб'єктом соціальної дії. З одного боку, студентство є предметом освітньої опіки держави і суспільства, з іншого – здатне приймати безпосередню участь в суспільній практиці... Висока мобільність студентської молоді підтверджує той факт, що студенти більш оперативні до сприйняття інновацій, ніж інші верстви молоді» [78].

Прикладні соціологічні дослідження розглядають різні аспекти соціокультурної ідентичності студентів: регіональні, етнічні, професійні та ін. Наприклад, кафедрою соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна у 2002 – 2007 рр. були проведені дослідження «Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації» і «Вища освіта як фактор соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств». Дослідники «виявили зростання рівня громадянської ідентичності українського студентства» [83]. В цілому ієрархія ідентичностей виглядає наступним чином: «на першому місці – громадянська ідентичність, на другому – етнічна, на третьому – регіональна, на четвертому – глобальна, на п'ятому – європейська, нарешті, на шостому – радянська (у дослідженні 2002 – 2004 рр. ми зафіксували таку ж ієрархію ідентичностей). Тільки в східному регіоні етнічна і регіональна ідентичності помінялися місцями» [83]. Згідно з даними харківських дослідників, існує прямий зв'язок між «Дігитал – компетентністю» і космополітичної ідентичністю: «інтернетизація повсякденності сучасної молоді, віртуалізація її свідомості і комунікативних практик створює ґрунт для її космополітичного світовідчуття» [83]. Це може означати зворотний зв'язок

між рівнем інтеграції індивіда в інтернет-простір і ефективністю дискурсів влади, націлених на формування однозначної національно-культурної ідентичності. Водночас, космополітизм «українського студентства носить специфічний характер: він поєднується з високим рівнем громадянської та етнічної ідентифікації, патріотичними настроями» [83].

Цікаве зіставлення індивідуальної та колективної ідентичності студентів, проведене російськими дослідниками. «Так, лідируючу позицію в ієрархії рангів займає «студентська» ідентифікація – її усвідомлюють і в «ми – ідентичностях», і в «я-ідентичностях» більше двох третин опитаних (відповідно 63,6 і 61,9%). Переважання абстрактної категорії «студент» – «студенти», що символізує загальність ідентифікації, підкреслює такі властивості даної вікової групи, як глобалізм і віртуальність. Дана ідентифікація отримує свій подальший розвиток в групі «Ми» – номінацій в ідентифікації конкретного змісту – з «друзями, компанією» (59,6%). Ця так звана дружньо-корпоративна ідентифікація відображає одну з важливих особливостей студентства: сприйняття студентства як певної корпорації, для якої характерна не тільки навчальна, а й комунікативна діяльність» [78]. Ідентифікація «люди, земляни» склала 49,5%. Що «відображає характерний для студентства як вікової групи вид ідентифікації – загальнолюдську ідентифікацію» [78].

У дослідженні «Соціокультурна ідентичність студентів у технічному вузі» (Росія, БГТУ, 2007) ці та інші ідентичності досліджуються за допомогою соціально-психологічного тестування, проективних методик. Висновки фіксують більш високий рівень «соціальної ізоляваності» у студентів технічних спеціальностей у порівнянні з економістами, більшою мірою націленими на спілкування та співробітництво. Як наслідок, їх соціокультурна ідентичність «буде вище, оскільки людина готова до взаємодії... і сприйняттю реальної соціокультурної ситуації» [84, с. 113]. Пропонуються рекомендації по «формуванню особистості студента»: «інтенсифікація культурного життя вузу», «розширення випускають кафедрами позааудиторного спілкування зі

студентами для підвищення інтересу до обраної професії», «відродження і формування традицій вузу», використання ігрових форм діяльності, заохочення змагальності серед студентів і т.п. [Див: 84, с. 117 – 118].

Теоретико-прикладні соціологічні дослідження ідентичності студентів на пострадянському просторі дозволили їх авторам визначити наступні специфічні характеристики студентської молоді як об'єкта соціологічного дослідження: студентство – найзначніша за чисельністю і за роллю в системі суспільного відтворення молодіжна соціальна група; головна функція студентства – поповнення рядів кваліфікованих верств суспільства – спеціалістів та інтелігенції; студентська молодь є особливою перехідною соціальною групою, в рамках якої здійснюється особистісне і соціальне становлення; відмінна особливість студентства – прагнення до всього нового, в силу відсутності досвіду – схильність до максималізму, перебільшення власної думки; склад студентської групи формується з представників різних верств і класів населення приблизно однакового віку з певним рівнем освіти; студентська молодь найбільш чутлива до суспільних трансформацій і відкрита для сприйняття будь-яких інновацій. В силу вищесказаного, ідентичність студента не тільки пластична, а й схильна до впливу всього нового і незвичайного, зокрема інформаційних технологій, що динамічно розвиваються.

Одним з «викликів» сучасності є виникнення нових ідентичностей. Дослідження проблеми ідентичності «свідчать, що в глобалізованому суспільстві ідентичності не є стабільними... Індивіди можуть вибирати і конструювати свою тотожність з певними спільнотами, способом життя, цінностями. При цьому вони роблять не один, а цілий ряд виборів в залежності від кола доступних колективних ідентичностей. Це дає підставу стверджувати, що в сучасних геополітичних умовах об'єктом державної політики мають бути не тільки процеси ідентифікації з національною спільністю, а й процеси ідентифікації з наднаціональною спільнотою» [85, с. 63 – 64].

Глобалізація, на думку деяких дослідників «вимагає «переформування» картини світу всіх національних культур для створення нових глобальних цінностей. Динаміка, напір, агресія, створення зовні привабливих, але важко реалізованих соціальних моделей і культурних типів західного суспільства настільки велика, що процес «переробки» національної історичної ідентичності в «незахідному» світі вже запущений» [86, с. 30].

Дана тенденція особливо проявляється серед молоді, «де традиційні цінності вже не настільки вкорінені, висока ступінь сприйнятливості до новацій і змін (як приклад наведемо поширення серед молоді різних країн і народів реп - культури, співвіднесення себе з громадянами іншої країни, більш привабливою за рівнем і якості життя, культурним моделям, усталеним системам соціальних взаємодій, що іноді навіть породжує відмову від «рідної» соціальної системи, зміну громадянства та інше)» [86, с. 29].

Протилежна тенденція проявляється в тому, що «поступове завершення Модерну і розмивання його цінностей в кінцевому підсумку в останні півтора десятиліття призвело до актуалізації цивілізаційного дискурсу - посиленню уваги до цивілізаційної ідентичності, поширенню аналітичної матриці «зіткнення цивілізацій» [87]. Як зазначив А. Окара, «в основі цивілізаційної ідентичності лежать, перш за все, культурні, релігійні, екзистенційні, трансцендентні цінності і уявлення, які в контексті епохи Модерну не розглядалися в якості пріоритетних» [87]. Таким чином, сучасний світ характеризується «впливанням затоплених і раніше ігнорованих смислових і психологічних «континентів» премодерна» [88, с. 24]. Визначальним фактором формування ідентичності в ситуації постмодерну є взаємодія локальних і глобальних тенденцій в їх паралельне існування і взаємопроникнення. Особливості протікання та соціокультурні наслідки даного процесу являють собою надзвичайно широке поле для подальших досліджень.

Більшість досліджень ідентичності, в тому числі і згадані вище, швидше продовжують дискурс модерну, зосереджуючи увагу на індивідуальному

суб'єкті, який осмислює своє місце у світі і прагне до самореалізації. Водночас, інформаційне суспільство, пронизане безліччю мережевих зв'язків, загрожує світоглядним зрушенням. Так, сучасні медіафілософи і футурологи А. Бард і Я. Зодерквіст вважають, що «ідея епохи Просвітництва про досконалу людину як заміну Бога та пов'язана з нею ідея усвідомлення свого «істинного я» підуть на спокій. На зміну з'являється ідея визволення тіла від зумовленості - можливість зміни ідентичності, схожа на зміну одягу в залежності від ситуації і контексту. Людина опиниться в ситуації постійного становлення... постійної переоцінки цінностей без чіткої мети... У мережі ідентичність людини буде виявлятися тільки в поточному контексті... Індивідуум, людина цільна, йде геть... на його місце приходить дівідуум, людина багатолика» [89, с. 187 – 188]. Семантичний центр Західної цивілізації, в якому знаходиться абстрактна індивідуальність, ризикує залишитися порожнім в нових умовах. Багатьма визнається, що «потреба в теоретичному осмисленні суб'єкта знання і мислення замінюється, згідно М. Фуко, потребою в теорії дискурсивних практик. Отже, на сучасному етапі ідентичність видається не стільки закріпленою даністю, скільки полем перетину і взаємодії гетерогенних імпульсів» [90, с. 112 – 113]. На тлі сукупності подібних імпульсів важливо виділити маніпулятивні практики еліт інформаційного суспільства, «які повною мірою усвідомлюють наслідки інтерактивності і її нерозривного зв'язку з владою» [89, с. 192]. Таким чином здійснюватиметься основне завдання, яке, згідно М. Фуко, стоїть перед філософом: «утихомирення влади, звільнення людей з рабства утопій» [89, с. 120].

Анонімність і креативний потенціал ІТ дозволяє вільно конфігурувати свій «Я-образ», а зворотний зв'язок через мережеві структури Інтернету та мобільного зв'язку формує (само-) оцінне ставлення до бажаного «Я-образу». Таким чином, по видимому, буде відбуватися і вже відбувається формування «я - концепції» сучасної молоді, залежної від включеності в електронні мережеві структури [81]. Студентство – майбутнє науки і техніки України перебуває «на

вістрі» процесу інформатизації суспільства. У цьому зв'язку особливу актуальність набувають подальші соціологічні дослідження і філософська концептуалізація як емпірично фіксованих характеристик ідентичності молоді, так і проєктивних (бажаних) ідентичностей – «Я-концепцій» спрямованих у майбутнє.

3.2 Етнокультурна ідентичність студентства в умовах сучасного українського суспільства

В епоху сучасності, саме тоді, коли багато суспільств залучились до глобалізаційних процесів та всебічних, кардинальних трансформацій, особливої актуальності набула проблематика ідентифікації та ідентичностей. Саме в умовах суттєвих соціальних зрушень проблема почала змінювати свою форму та зміст, і стала, на думку З. Баумана, перетворюватися з проблеми «як вибрати», в проблему «яку ідентичність обрати» і «як вчасно її змінити» [91, с. 205].

Дослідження різноманітних проявів ідентичності в сучасному суспільстві знайшли відображення в роботах зарубіжних вчених, які представляють як класику соціальної філософії, так і сьогодення соціогуманітарних наук, у тому числі соціології. Серед них роботи З. Баумана, У. Бека, П. Бергера, Ж. Бодрійара, Ю. Габермаса, М. Гайдеггера, Е. Гідденса, І. Гофмана, Т. Лукмана, С. Леша, А. Турена, З. Фрейда, М. Фуко, С. Хантінгтона, Е. Еріксона, Л. Іоніна, Ю. Левади, В. Ядова.

Формування української державності, необхідність консолідації населення країни визначають зацікавленість проблематикою ідентифікації та ідентичності вітчизняних дослідників. Дана тематика представлена в доповідях, статтях або монографіях Л. Ази, В. Арбеніної, Є. Головахи, Т. Каменської,

І. Кононова, О. Маланчук, С. Макеєва, О. Мусієздова, Н. Паніної, С. Оксамитної, В. Оніщука, А. Ручки, Л. Сокур'янської, О. Філіппової, Н. Черниш, О. Швачко, М. Шульги тощо.

Знайти підтвердження того, що протягом останніх двох десятиліть з боку вітчизняного соціологічного співтовариства дійсно збільшився інтерес до зазначеної проблематики, дозволило застосування методу контент-аналізу (одиницями аналізу були обрані поняття «ідентифікація» та «ідентичність»). Так, результати контент-аналізу назв публікацій, розміщених у збірнику наукових праць «Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства» (Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна; з 1994 до 1998 року даний збірник мав назву «Харківські соціологічні читання») за період з 1994 по 2013 рік, дають підстави для умовного виокремлення двох етапів у розгортанні наукового інтересу до проблематики ідентифікації та ідентичності. Перший етап (1994 – 2002 рр.) пов'язаний з пробудженням інтересу: у даний проміжок часу публікацій, що стосувались тих чи інших аспектів ідентифікації та ідентичності або взагалі не було (як у 1994 р.), або їх кількість в середньому не перевищувала 2% від загальної кількості статей. Другий етап (2003 – 2013 рр.) характеризується відносним зростанням інтересу: в середньому кількість статей, присвячених зазначеній проблематиці, у цей період становить 5%, а у деякі роки спостерігаються «сплески» до 9% – 10%.

З'ясувалось також, що, по-перше, значна кількість робіт українських дослідників, представлених у збірнику за опрацьований період, прямо або опосередковано стосується етнокультурної та національної ідентичності.

По-друге, аналіз існуючих практик теоретичного та емпіричного вивчення соціальних ідентичностей показує, що об'єктом дослідження соціологів стають найрізноманітніші спільноти – соціально-класові, соціально-територіальні, соціально-професійні, соціально-етнічні та соціально-демографічні. Але найбільша увага соціологів прикута до молоді, насамперед

студентської. Пояснення цьому факту варто шукати у специфічних рисах, притаманних даній соціальній групі.

Багато представників соціогуманітарного знання XX століття вбачають особливість молоді в тому, що вона не продукує ідеї, а тільки слугує енергетичним ресурсом для їх впровадження в життя. Так, К. Мангейм вважав, що «молодь ані прогресивна, ані консервативна за своєю природою, вона – потенція, готова до будь-якого починання» [92, с. 445]. П. Бергер, Т. Лукман, автори конструктивістської теорії, вважали, що при впровадженні в соціальну організацію кардинальної інновації, її включення в життя може бути здійснене тільки молодим поколінням, що соціалізується. П. Бергер у роботі «Суспільство в людині» закріплює за процесом інтеріоризації великі повноваження: достатньо створити нові соціальні ролі (навіть такі, що дорослим здаються безглуздими) і для покоління, що підростає, вони набувають символічної цінності, контролюючи представників нового покоління вже не «ззовні», а «зсередини» [93].

На декілька особливостей, що притаманні студентській молоді, вказує Л. Сокурянська [94, с. 12 – 15]. Студентство – це найбільш численна група молоді (практично кожний другий випускник українських загальноосвітніх шкіл останніх років продовжив свою освіту у ВНЗ III – IV рівнів акредитації). Саме студентство є найбільш «ресурсомісткою» соціальною групою сучасного українського суспільства: вона володіє низкою значущих соціальних ресурсів, які багато в чому визначають процес ідентифікації сучасної особистості. Маються на увазі насамперед вік, високий рівень освіченості та суб'єктивний потенціал (останній розуміється як готовність і підготовленість особистості до самостійної та відповідальної соціальної діяльності). Також студентство можна вважати соціокультурною спільнотою, оскільки йому притаманна власна субкультура із специфічною системою цінностей, настанов, моделей поведінки, життєвих стилей. Це забезпечує відносну гомогенність студентства, що, у свою чергу, обумовлює її соціальні ідентичності. Разом з тим, студентство є

диференційованою спільнотою (через різне соціальне походження представників цієї спільноти; через різний обсяг економічного, культурного, соціального капіталу батьківської родини; через субкультурні відмінності, пов'язані з тим, що в студентському середовищі співіснують різні студентські субкультури). Множинність соціального та соціокультурного позиціювання студентської молоді породжує множинність її ідентифікаційних практик, а отже, множинність ідентичностей.

Кафедрою філософії Харківського національного університету радіоелектроніки протягом 2012 р. було проведено емпіричне соціологічне дослідження за темою «Соціокультурна ідентичність студентської молоді в умовах інформаційного суспільства», в якому дослідницька увага теж була сфокусована на студентстві. Саме на прикладі студентів вищих навчальних закладів¹⁾ Слобожанщини було вивчено та схарактеризовано процеси трансформації ідентичності студентської молоді, що відбуваються у ході формування інформаційного суспільства.

Для більш виваженої інтерпретації деяких результатів дослідження щодо етнокультурної та національної ідентичності студентської молоді видається доцільним зробити низку загальних зауважень щодо ідентифікації та ідентичності.

Загалом у пошуках точки відліку у вивченні ідентичності більшість дослідників погоджуються з тим, що започаткування її наукового аналізу відбулося у надрах соціальної психології. Інтерес до ідентичності почав формуватися в роботах відомого американського соціального психолога Е. Еріксона. Термін «ідентичність» міцно увійшов в філософський, соціологічний, психологічний словники після виходу у світ його основної праці «Ідентичність: молодість і криза». Серед основних попередників своєї

¹⁾ Методом анкетування опитані студенти (n=789) Харківського національного технічного університету (ХНУРЕ), Національного технічного університету «Харківський політехнічний університет» (НТУ «ХПІ») та Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» (НАУ «ХАІ»)

концепції Е. Еріксон називав З. Фрейда (до речі, саме З. Фрейду належить більш раннє описання процесу ідентифікації (результатом якого стає розбудова ідентичності) на прикладі формування мужності у хлопчиків та жіночності у дівчат), У. Джеймса, а також Ч. Дарвіна і К. Маркса.

Е. Еріксон визначає ідентичність як почуття органічної приналежності індивіда до його історичної епохи і типу міжособистісної взаємодії, властивої даній епосі. Отже, ідентичність особистості передбачає гармонію притаманних їй ідей, образів, цінностей і вчинків з домінуючим в даний історичний період соціально-психологічним образом людини [95, р. 203 – 204].

За Еріксоном мати ідентичність означає відчувати себе незмінним незалежно від ситуації; відчувати зв'язок власної безперервності і визнання цієї безперервності іншими людьми; сприймати минуле, сьогодення і майбутнє як єдине ціле.

«Групова ідентичність» розглядалася Е. Еріксоном як приналежність особистості до різних спільнот, підкріплена суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїм соціальним оточенням [96, р. 675 – 679].

Він підкреслював також зв'язок кризи ідентичності з кризами суспільного розвитку. Оскільки криза ідентичності настає, як правило, тоді, коли розпад ідеалів і цінностей, які лежали в основі політичної культури, що раніше домінувала, змушує людей шукати нові духовні орієнтири для усвідомлення свого місця в мінливому соціумі, зв'язків з державою і навколишнім соціальним середовищем.

Однією з найбільш змістовних концепцій з проблеми місця ідентичності в сучасній культурі запропонована відомим британським соціологом Е. Гідденсом [97]. Він досліджує ідентичність не лише як психологічну проблему, а як проблему сучасного світу та історії. У своїй роботі «Модерн і самоідентичність» Е. Гідденс прагне показати ідентичність та самоідентичність як явища сучасної культури. Звертає на себе увагу той факт, що вже сама тема самоідентифікації все наполегливіше звучить в соціології і дослідженнях

культури. Е. Гідденс пропонує власну гіпотезу структури ідентичності. Ідентичність – це два полюси: з одного боку, абсолютний конформізм, з іншого – замкнутість на себе.

Згідно з визначенням відомого французького соціолога А. Турена [98] ідентичність – усвідомлене самовизначення соціального суб'єкта.

У найзагальнішому розумінні поняття «ідентичність» означає усвідомлення людиною своєї приналежності до якої-небудь групи, що дозволяє їй визначити своє місце в соціокультурному просторі і вільно орієнтуватися в навколишньому світі. «Поняття ідентичності, – пише І. Кон, – широко вживане в психологічній та соціологічній літературі, позначає не формальну тотожність суб'єкта самому собі («Я» = «Я»), а його усвідомлену приналежність до певної категорії людей («соціальна ідентичність», «статева ідентичність» тощо), тобто певний аспект особистості та її самосвідомості» [99].

Ідентичність є наслідком процесів особистої або групової ідентифікації, що здійснюється на основі певних ідентитетів. Такими ідентитетами «у вертикальному зрізі можуть виступати традиційні і сучасні характеристики, пов'язані з усталеними в минулому або новими продуктами соціалізації їх носіїв. У горизонтальному зрізі ідентитетами виступають мова, культурні взірці, релігійні практики, національність, стать, соціальний статус, стереотип поведінки і думання тощо» [100, с. 255].

Отже, ідентифікація – це процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом чи групою на підставі сталого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних їхніх норм, цінностей, зразків поведінки [101], а також процес інтеріоризації відповідних соціальних статусів і освоєння значущих соціальних ролей.

Фахівці з проблем соціальної ідентифікації виокремлюють в цьому процесі два важливих етапи: раціонально-пізнавальний та оціночно-емоційний. На першому етапі індивід, спираючись на об'єктивно існуючі ознаки соціальної диференціації та соціальної приналежності, усвідомлює своє місце в

соціальному просторі. Однак цей етап ідентифікації не призводить автоматично до готовності індивіда ототожнювати себе з тією соціальною спільнотою, ступінь причетності до якої є предметом осмислення. На остаточний результат даного процесу впливає емоційно-оцінчне ставлення до неї, особистісна система цінностей, комплекс оцінок, почуттів, емоцій.

Феномену ідентичності, на думку С. Хантінгтона [102, с. 49 – 58], властива ціла низка особливостей: по-перше, ідентичність мають як індивіди, так і групи. При цьому індивіди набувають ідентичність і можуть змінювати її тільки в групах. Індивід може бути членом відразу багатьох груп і тому має можливість змінювати ідентичності. Однак групова ідентичність менш гнучка, оскільки ґрунтується на заздалегідь заданих параметрах.

По-друге, індивіди, як і групи, мають множинні ідентичності. Останні можуть бути територіальними, економічними, культурними, політичними, релігійними, етнічними тощо. Значущість наведених ідентичностей для індивіда або групи змінюється з ходом часу, від ситуації до ситуації. Ці ідентичності можуть доповнювати одна одну або конфліктувати між собою.

По-третє, ідентичності є результатом взаємодії конкретної людини або групи з іншими людьми або групами. Сприйняття іншими істотно впливає на самоідентифікацію індивіда або групи.

По-четверте, значимість альтернативних ідентичностей для індивідів або групи є ситуативною. У деяких випадках люди підкреслюють аспекти власної ідентичності, що пов'язують їх з тими, з ким вони взаємодіють. В інших випадках вони підкреслюють аспекти, що відрізняють їх від інших.

З погляду українського дослідника С. Макеєва [103, с. 162 – 163], ідентичності інтерсуб'єктивні за походженням, будучі інтенційним і водночас непланованим результатом різних соціальних інтеракцій. Вони є продуктом як визнання, так і невизнання з боку інших суб'єктів взаємодії. Ідентичності можуть актуалізуватися, набувати легітимності, а можуть і відсуватися на периферію міжгрупових відносин.

Загальне уявлення про феномен ідентичності доповнює ідея про те, що «ідентифікаційна модель особи або групи, колективу має свою структуру з притаманною їй ієрархічністю і складається з різних ідентичностей» [100, с. 255]. Причому в структурі ідентифікаційної моделі варто розглядати такі ідентичності-складники, які мають велику значущість, є пріоритетними і знаходяться у центрі свідомості (або на вершині ідентифікаційної ієрархії), та такі, що з погляду існування в суспільстві є корисними, але не відіграють принципово важливої ролі, а тому, будучи малозначущими, витискаються на периферію свідомості.

Виходячи з різних наборів ідентитетів, існує практика виокремлення певних різновидів особистих та групових ідентичностей:

- регіональна ідентичність (ідентитети – регіон проживання);
- гендерна ідентичність (ідентитети – стать);
- вікова ідентичність (ідентитети – вікові групи);
- класова ідентичність (ідентитети – класи і соціальні прошарки);
- ідентичність, пов'язана з родом занять або фахом (ідентитети – професійні, освітні тощо групи);
- культурна ідентичність (ідентитети – релігія, мова);
- політична ідентичність (ідентитети – політична ідеологія, партія, рух).

Але у контексті питання, що підлягає аналізу, найцікавішим є таке: якщо як ідентитети розглядаються національність, рідна мова, спільна історія, автостереотипи (система уявлень представників того чи іншого етносу про себе та характеристики, якими вони себе наділяють) і гетеростереотипи (система уявлень про інші етноси), то через ставлення особистості або групи до них конструюється етнічна ідентичність.

Отже, поряд з культурною, релігійною, політичною, регіональною, гендерною, віковою одним з різновидів ідентичності як такої є етнічна ідентичність. Етнічна ідентичність – категорія, якою позначається усвідомлення індивідом своєї приналежності до певної етнічної спільності.

Етнічність обумовлюється і підтримується факторами, які існують для кожного окремого індивіда об'єктивно. Це територія, мова, релігія, традиції, елементи матеріальної культури і базові моделі повсякденної поведінки, естетичні та етичні канони. Однак у своїй суб'єктивній формі вони слугують основою для етнічного самовизначення, виконуючи функцію символу-маркера етнічної ідентичності.

Формування етнічності, а, відповідно, й етнічної ідентичності, є результатом діяльності низки агентів. По-перше, це держава, що розробляє політику ідентичностей своїх громадян, та інститути, через які ця політика проводиться: перепис, документи, що засвідчують національну (державну) приналежність (наприклад, паспорт), система освіти та виховання, а також ЗМІ. По-друге, це структура громадянського суспільства – етнічні організації, рухи тощо, які активно формують власне уявлення про «своїх», яке може відрізнитись від державної версії, конкурувати з нею [104, с. 19 – 30]. По-третє, це сім'я – інститут, у межах якого уявлення про етнічну приналежність пов'язане з побутовими ситуаціями, сімейними традиціями і легендами (про великих предків, про досвід дискримінації тощо) [104, с. 41].

До речі, з приводу сім'ї як агента формування етнічної ідентичності важливо зробити таке зауваження. У житті сучасного суспільства спостерігається суперечлива тенденція: з одного боку, з'являються ознаки формування, за термінологією М. Мід, префігуративних культур, коли життя батьків не є моделлю для дітей, що свідчить про розрив поколінь (у цьому випадку старші не бачать повторення власного життєвого досвіду в житті молоді). З іншого боку – певні зрушення у настроях людей, пов'язані із зростанням інтересу до «коріння», до звичаїв і традицій попередніх поколінь. Саме друга тенденція дозволяє сім'ї зберігати свою актуальність як агента формування етнічної ідентичності.

Суттєвим чинником формування ідентичності, в тому числі етнічної, є ті джерела, з яких людина отримує інформацію про світ, що її оточує. Дані

дослідження, проведеного кафедрою філософії ХНУРЕ серед студентів Слобожанщини, про яке згадувалося вище, свідчать, що найзатребуванішими та найнадійнішими джерелами інформації для респондентів залишаються батьки та старші члени сім'ї. Хоча варто визнати, що, незважаючи на беззаперечне лідерство даного джерела інформації, з ним досить успішно конкурують Internet та друзі.

У структурі етнічної ідентичності зазвичай виокремлюють три основні компоненти:

- когнітивний – знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе як її члена на основі певних характеристик;
- афективний – оцінка якостей власної групи, ставлення до членства в ній, значущість цього членства;
- поведінковий – реальний механізм не тільки усвідомлення, а й прояву себе членом певної групи.

Етнічна ідентичність є не статичним, а динамічним утворенням, незважаючи на те, що етнічний статус найчастіше залишається незмінним протягом усього життя людини. По-перше, процес її становлення не закінчується в підлітковому віці. Зовнішні обставини можуть штовхати людину будь-якого віку на переосмислення ролі етнічної приналежності в її житті, призводити до трансформації етнічної ідентичності. Після нагромадження фактів неформована етнічна свідомість часто стає більш стійкою і навіть може змінюватися. Крім того, на трансформацію етнічної ідентичності впливають не лише незліченні обставини індивідуального людського життя, а й чинники, обумовлені змінами в житті суспільства. По-друге, навіть у дітей послідовність стадій розвитку етнічної ідентичності та їх часові межі не є універсальними для всіх народів і соціальних ситуацій. Залежно від соціального контексту вони можуть прискорюватися або сповільнюватися.

Деякі дослідники [наприклад, 105] виокремлюють три основні фази процесу етнічної ідентифікації:

1. Фаза етнодиференціації. На цій фазі відбувається усвідомлення особливостей своєї спільності, відмінностей «ми» від «вони». Йдеться про визначення етноніму (самоназви), міфологізації минулого даної спільності, її «ґрунту» (території, мови, культури, релігії). Як етнодиференціюючі, тобто такі, що відрізняють даний етнос від усіх інших, можуть виступати різноманітні ознаки: мова, цінності та норми, історична пам'ять, релігія, уявлення про рідну землю, національний характер, народне і професійне мистецтво тощо. Значення і роль ознак у сприйнятті членів етносу змінюються залежно від особливостей історичної ситуації, від стадії консолідації етносу, від специфіки етнічного оточення. Ознаки етнічної диференціації майже завжди відображають деяку об'єктивну реальність (найчастіше елементи духовної культури). Але відображення може бути більш-менш адекватним, більш-менш спотвореним, навіть хибним.

2. Фаза вироблення авто- і гетеростереотипів. У рамках цієї фази формуються уявлення про національний характер, психічний склад, темперамент типового представника спільноти. Для опису такого типового представника зазвичай використовується термін «модальна особистість».

3. Фаза формування національного ідеалу. Ця фаза є свого роду синтезом двох попередніх, оскільки включає в себе не лише оцінку свого етносу, а й уявлення про його соціально-історичне завдання, призначення, а також про головні ціннісні орієнтації, специфічні для даної спільності. Основною функцією національних ідеалів є інтеграція спільноти, інші ж функції (комунікативна, компенсаторна, аксіологічна, прогностична, адаптаційна тощо) мають допоміжний характер.

У процесі етнічної ідентифікації вкрай важливу роль відіграє мова. Рідна мова засвоюється людиною як природна даність, без видимих зусиль. Мова є своєрідним сховищем усього розмаїття накопичених знань, життєвого досвіду, звичаїв етносу, які були збережені й які можна передати наступним

поколінням. З цього виникає уявлення про природну приналежність носія мови до певної етнічної спільноти.

Етнічна ідентифікація – багаторівневе утворення.

Перший рівень – це класифікація і власне ідентифікація, що є підставою для формування опозиції «ми – вони».

Другий рівень складає «формування образів», тобто приписування етнічним спільнотам певних культурних, статусних та інших характеристик.

Третій рівень – це рівень етнічної ідеології, під яким розуміється «більш-менш зв'язний погляд на минуле, сьогодення і майбутнє своєї власної групи у ставленні до інших етнічних груп» [106, с. 10 – 11].

Дослідники вказують на існування різних стратегій підтримання позитивної етнічної ідентичності, які дають змогу зберегти позитивне ставлення до самого себе як представника певної етнічної спільноти. Є. П. Белінська та Т. Г. Стефаненко [107] виокремлюють дві основні стратегії: індивідуальну мобільність і соціальну творчість.

Стратегія індивідуальної мобільності полягає у спробі змінити етнічну групу, з якою індивід себе ідентифікує, в результаті чого утворюється змінена етнічна ідентичність. Ця стратегія характерна для низької за соціальним статусом етнічної групи.

Феномен соціальної творчості, відкритий А. Теджфелом і Дж. Тернером, полягає у переоцінці самих критеріїв, за якими здійснюється порівняння даної етнічної групи з іншими. Це спроба зберегти позитивну етнічну ідентичність за допомогою створення позитивних автостереотипів на основі ознак, що не беруться до уваги при порівнянні груп за умови конкурентної ситуації. Так, наприклад, якщо певна етнічна група не є конкурентоздатною за економічними, соціальними критеріями тощо, то обираються інші критерії, наприклад, духовність, що включає внутрішнє багатство, терпимість, релігійність, високу моральність особистості, або деякі психологічні чи моральні характеристики (доброта, щирість, теплота, добросердечність, гостинність, гуманність), які

вважаються більш поширеними у межах вищезазначеної етнічної спільноти [108, 109].

Під впливом глобалізації та міграційних процесів, що інтенсифікувались в сучасному світі, багато соціальних груп стають носіями не однієї, а двох або більше культур. У цьому випадку виникають бікультурна та множинна ідентичність, яка відрізняється як від домінуючої культури, так і від етнічно обумовленої ідентичності. Формування такої ідентичності забезпечує здатність індивіда ефективно функціонувати в мультиетнічному плюралістичному оточенні.

Можна стверджувати, що людина, яка вихована в рамках однієї культури, але при цьому живе в умовах іншої, або вихована в контексті кількох культур одночасно – об'єктивно належить та ідентифікує себе не з однією, а відразу з декількома культурами. Хоча слід визнати, що такі умови соціалізації можуть породжувати феномен маргінальності: беручі участь у взаємодіях, що належать до кожної з культурних систем, людина в той же самий час майже не ідентифікує себе з жодною з них.

В своїх дослідженнях проблеми ідентичності та ідентифікації В. Ядов [110 – 113] акцентує увагу на тому, що основа будь-якої ідентифікації – це знання про її об'єкт-мету, тобто платформу, на якій відбувається віднесення себе до тієї чи іншої спільноти. Знання може набуватися шляхом самостійного усвідомлення своєї приналежності до неї, або воно може бути отримане у процесі соціалізації від інших членів суспільства як нормативні настанови, як постулати, запропоновані ззовні. Процеси значних та швидких соціальних змін породжують ситуацію, коли через відсутність достатніх критеріїв, зв'язків та, що головне, знання про нові об'єкти соціальної ідентифікації в силу незначної їх привабливості з причин кризового стану суспільства суб'єкти можуть достатньо слабо ідентифікувати себе саме з цими новими об'єктами, або з тими, що існували раніше, але набули нового смислу.

При аналізі специфіки формування ідентичності української молоді цілком виправданим видається урахування особливостей процесу ідентифікації, властивих суспільствам, що перебувають в умовах швидких соціальних перетворень, і на які вказує В. Ядов. Таку доцільність можна пояснити тим, що процеси, пов'язані з незавершеністю державотворення, глобалізаційні процеси, до яких все активніше долучається Україна, рух у напрямку розбудови інформаційного суспільства – все це є підґрунтям для створення нових соціальних структур та систем відносин, а, відповідно, нових умов існування людини як суб'єкта набуття ідентичності.

Причому досвід вивчення процесу ідентифікації різних поколінь [114], які опинились в швидкоплинних соціальних умовах, відчувши себе на своєрідному роздоріжжі, вказує на певні відмінності даного процесу у молоді та старших поколінь.

Старші покоління, ідентифікуючи себе з об'єктами (соціальними спільнотами), що існували раніше, але у ході трансформації суспільства набули нових значень і смислів, мають тенденцію присвоювати цим об'єктам властивості їхнього попереднього стану, тобто ті властивості, які їм (суб'єктам ідентифікації) добре відомі та дозволяють запобігти стану невизначеності та вакууму соціальних зв'язків.

Молодь, на відміну від старших поколінь, з одного боку, не має достатніх знань про нові об'єкти соціальної ідентифікації, з іншого – у неї відсутня достатня кількість соціальних зв'язків з об'єктами ідентифікації, які існували раніше. Тому для молоді складніше визначити свою приналежність до нових соціальних спільнот. У той же час завдяки досвіду старших поколінь молодь має достатньо знань, щоб відділяти себе від тих чи інших соціальних спільнот, які на даний момент не є для неї актуальними. Тому самоідентифікація молоді частіше будується за негативною схемою «не-Я» і має більш чітко виражені значення, ніж позитивна самоідентифікація «Я – це ...».

До того ж, загальний висновок, який можна зробити на основі аналізу робіт соціальних психологів та соціологів першої половини ХХ ст., «ідентичність молодій людині формується у середовищі емоційної прихильності (наслідування, імітації, габітуалізації того, що близько по духу або активно присутнє у зовнішньому оточенні)» [115]. У старшому віці, коли засвоєння культурного досвіду відбувається на більш свідомому рівні, формування ідентичності забезпечується пізнавальною діяльністю, в тому числі діяльністю, спрямованою на самопізнання.

За результатами дослідження, проведеного кафедрою філософії ХНУРЕ, підтверджено гіпотезу щодо поступового «розмивання» етнокультурної та національної ідентичностей. Так, на питання «Чи згодні ви з тим, що більш важливим є бути представником свого народу, ніж людиною взагалі?» респонденти відповіли наступним чином: «Скоріше не згоден» – 31,2%; «Скоріше згоден» – 23,4%; «Важко відповісти» – 20,3%; «Повністю не згоден» – 17,6%; «Повністю згоден» – 7,4%.

Як можна побачити, прихильниками загальнолюдської ідентичності є майже половина опитаних, тоді як етнічної – близько 1/3 респондентів. Серед пріоритетів у вивченні культури також переважають глобалістичні тенденції.

Відповідно до результатів дослідження більшість студентів (61%) поверхнево знає свої національні традиції та іноді їх дотримується. Тих, що знають, але не вважають за потрібне дотримуватись традицій, налічується близько 22% опитаних. Респондентів, які зазначили, що добре знають та дотримуються традицій у повсякденному житті, небагато – близько 11%. Разом із тим, респондентів, що вважають національні традиції неактуальними у сучасному світі, трохи менше 6%. Таким чином, ставлення більшості студентів, що брали участь у опитуванні, до цього питання представляється скоріше індіферентним, ніж позитивним або негативним.

Як свідчить кореляційний аналіз, існує зв'язок між етнічною самоідентифікацією студентів та їх культурними вподобаннями (див. таб. 3.1).

Таблиця 3.1 – Зв'язок між етнічною самоідентифікацією студентів та їх культурними вподобаннями

Питання	Чи згодні ви з тим, що більш важливим є бути представником свого народу, ніж людиною взагалі?				
Що, на ваш погляд, є більш важливим?	Варіанти відповідей	Повністю згоден	Скоріше згоден	Скоріше не згоден	Повністю не згоден
	Добре знати власну культуру	56	46	32	15
	Долучитися до культур Заходу	2	5	9	9
	Добре орієнтуватися у культурах найближчих сусідів України	2	4	5	5
	Ознайомитися з культурами Далекого Сходу	2	2	2	3
	Ознайомитися з культурами ісламських країн	5	1	1	1
	Ознайомитися з культурами різних країн і народів	33	42	52	68

В даному випадку не йдеться про жорстку статистичну взаємозалежність ознак респондентів (коефіцієнт кореляції не є значущим), а скоріше про наявність тенденцій збільшення (зменшення) показників відповідно до позиції респондента.

Цікавим показником інтеграції молоді до глобального інформаційного та культурного середовища є використання іншомовної (переважно англо-американської) лексики у побутових розмовах. За результатами дослідження, іноді іншомовні слова у повсякденному спілкуванні використовують 38% опитаних, достатньо часто – 32%; рідко – 14%; постійно – близько 11%; майже ніколи – 5%.

Розуміння сутності процесів глобалізації та її зв'язку з інформаційним простором є важливою характеристикою сучасної освіченої людини. Відповідно до запитання анкети, студенти зазначили, що глобалізація це: «розповсюдження досягнень науки, техніки та культурних цінностей по всьому світу» – 36%; «утворення єдиного глобального суспільства» – 26%; «взаємозалежність країн та народів що зростає» – 26%; «важко відповісти» – 22%; «переділ світу на користь заможних та сильних держав» – близько 14%; «економічна експансія транснаціональних корпорацій» – 11%; «інше» – менше 1%.

Відповіді студентів свідчать, що більшість респондентів, які визначились, позитивно ставиться до явища глобалізації: «дає кожному суспільству можливість розвиватися та підвищувати якість життя» – 34%; «можливість обирати місце проживання та роботи будь-де у світі – 26%. Байдуже («бо моє життя від цього не залежить») ставляться до глобалізації 12% опитаних. Серед причин негативного ставлення до цього явища 11% респондентів вказали те, що «багаті країни (і люди) багатіють, а бідні – бідніють»; близько 8% студентів відмітили, що «глобалізація вигідна великим корпораціям, але не більшості громадян». Привертає увагу велика кількість респондентів, що не мають чітко визначеної думки щодо цього явища – 30%. Можливо, це є наслідком відсутності у багатьох студентів системних знань щодо соціуму, історії та економічних реалій сучасного світу та у власній країні.

Як показав кореляційний аналіз, прибічники глобалізації не обов'язково є противниками пріоритету етнокультурної тотожності людини: таких респондентів 40%. Показник відчуття громадянської самоідентифікації «глобалістів» майже не відрізняється від середнього по виборці. Також, серед противників глобалізації є носії загальнолюдської самоідентифікації (відчувають себе жителем планети – 33%; вважають, що важливіше бути «людиною взагалі» – 17%). Відсутність жорсткого причинно-наслідкового зв'язку між етнокультурною ідентичністю та ставленням до глобалізації

можливо є результатом принципово фрагментарного та непорядкованого устрою глобального інформаційного простору, яким охоплено майже усе студентство. Отже, ідентичність респондентів представляється явищем значною мірою ситуативним, вкрай залежним від поточного інформаційного контексту.

У цілому, можна зробити висновок, що етнокультурна ідентичність студентів є полівалентною та дещо невизначеною, отже добре придатною до різноманітних маніпуляцій. У той же час, «крайнощі» у судженнях не є характерними для більшості респондентів, що свідчить про відносно невелику конфліктність етнокультурних питань у студентському середовищі.

Такі особливості етнокультурної ідентичності студентської молоді пов'язані, з одного боку, з тією специфікою процесу ідентифікації молоді, які вже були означені вище, з іншого – зі станом ідентифікаційного простору українського суспільства в цілому. Дослідження з цієї проблематики свідчать про здійснення процесу структурування ідентичності як такої в сучасному українському суспільстві, у результаті якого виникають більш-менш чітко окреслені ідентифікаційні комплекси. Разом з тим, раціональної рефлексії щодо своєї ідентичності у переважної більшості населення допоки не відбулося. Радше за все має місце дифузна ідентичність, яка вирізняється рухливістю, ситуативністю та фрагментарністю. Виключенням не є й українське студентство.

3.3 Гендерна ідентичність в сучасному українському суспільстві

На сьогоднішній день в проблемному полі гуманітарних наук питання становлення, функціонування та трансформації гендерної ідентичності особистості є, без жодного перебільшення, одним з найцікавіших і інтенсивно

досліджуваних. Теоретико-методологічні підходи до її вивчення являють собою комплекс психологічних, філософських, культурологічних, соціально-психологічних знань.

Саме поняття «ідентичність» приковує до себе увагу зарубіжних і вітчизняних дослідників вже кілька десятиліть. Вперше детально воно було представлено в роботах Е. Еріксона. З його точки зору, ідентичність спирається на усвідомлення тимчасової протяжності власного існування, передбачає сприйняття власної цілісності, дозволяє людині визначати ступінь своєї спорідненості з різними людьми при одночасному баченні своєї унікальності та неповторності.

Розробка основних ідей про структуру та функції гендерної ідентичності сходить до класичних закордонних робіт і теорій ідентичності Л.С. Виготського, Е. Гідденса, У. Джеймса, Е. Дюркгейма, І.С. Кона, Ч. Кулі, Ю.М. Лотмана, Дж. Міда, С.Л. Рубінштейна, Х. Теджфела, Дж. Тернера, Е. Фромма, З. Фрейда, Д.Б. Ельконіна, В.А. Ядова, К. Ясперса. Поняття гендерної ідентичності знаходиться в центрі уваги таких авторів, як Т.В. Гаврилова, В.В. Голіков, Т.В. Дороніна, Л.С. Енгибарян, Д.В. Погонцева, Н.Ю. Римарєв, М.С. Севостьянова, Н.С. Хоч, А.Д. Швецова, Є.В. Ярославкіна.

У своїх роботах І.С. Кон визначив основні методологічні позиції сучасної теорії гендерної ідентичності. Автор вважає, що вона вбирає в себе методологію феміністського аналізу гендеру як структури суспільних відносин і особливо відносин влади ; соціологічні дослідження субкультур і проблем, пов'язаних з маргіналізацією та опором соціальних меншин, а також аналіз дискурсивної природи будь-яких соціальних відносин, включаючи статеві, сексуальні та інші (расові, класові, національні) ідентичності [116]. І.С. Кон визначає гендерну ідентичність, як конструювання, що представляє собою складно структуроване утворення, що включає, крім усвідомлення власної статевої приналежності, сексуальну орієнтацію, «сексуальні сценарії», гендерні стереотипи і гендерні переваги [117].

У сучасній зарубіжній літературі часто можна зустріти наступні визначення: «Гендерна ідентичність – усвідомлення себе пов'язаним з культурними визначеннями мужності і жіночності. Поняття діє зовсім не за межами суб'єктивного досвіду і служить психологічною інтеріорізацією чоловічих або жіночих меж, виникаючи в результаті процесу взаємодії «Я» і інших» [118]. "Гендерна ідентичність пов'язана з нашим уявленням про своє поле – чи відчуваємо ми себе насправді чоловіком чи жінкою» [119].

У психологічних роботах (І.С. Клецина, І.С. Кон, С.Д. Матюшенко, Є.І. Рогова) гендерну ідентичність визначають як базову структуру соціальної ідентичності. У руслі теорії ідентичності Х. Теджфела і Дж. Тернера гендерна ідентичність розглядається як найбільш стабільна серед усіх форм соціальної ідентичності людини.

У руслі теорії ідентичності Х. Теджфела і Дж. Тернера гендерна ідентичність розглядається як найбільш стабільна серед всіх форм соціальної ідентичності людини. Багато авторів відзначають той факт, що зміст поняття «гендерна ідентичність», досить багатогранно. Аналіз визначень гендерної ідентичності і підходів до її вивчення дозволяють виділити два основних змістовних компонента даного поняття: біологічна стать і соціально-психологічні характеристики особистості (маскулінність / фемінність).

Так, Н.К. Радіна визначає її як приналежність до тієї чи іншої соціальної групи на основі статевої ознаки [120]. Е.А. Здравомислова і А.А. Тьомкіна говорять про соціально-психологічний феномен, продукт і процесі конструювання суб'єктом себе і соціальної реальності за допомогою конструктів маскулінності і фемінінності [121]. Т.В. Бендас розглядає гендерну ідентичність як ототожнення себе з певним підлогою, ставлення до себе як до представника певної статі, освоєння відповідних йому форм поведінки і формування особистісних характеристик. [122].

И.А. Остапенко визначає гендерну ідентичність, як різновид культурної ідентичності і є сукупністю ідеальних представлень суспільства про факт

статевого диморфізму, що транслиують особовій свідомості систему норм поведінки, розпоряджень мислення і відчуття і зразків самовосприяття. Вся ця система норм і зразків є елементами системообразовання форм життєзабезпечення і способів культуросозідання [123].

Проводячи порівняльний аналіз понять «Гендерна індивідуальність», «гендерне «Я» і «гендерна ідентичність» Н.С. Хоч і М.С. Севостьянова визначають останню, як результат складної взаємодії людини з багатогранною навколишньою дійсністю, що передбачає пізнання своєї схожості і відмінностей з представниками свого і протилежної підлоги, емоційну оцінку себе як носія індивідуальної гендерної подоби, і відповідно до цього самоствердження і самореалізацію в спілкуванні і діяльності. На думку авторів гендерна ідентичність є складною динамічною освітою, що відображає внутрішню безперервність особи, відчуття людиною власної гендерної неповторності, унікальності своєї гендерної подоби, обумовлює якусь тотожність самому собі. Гендерна ідентичність є підсумковою, інтегруючою властивістю особового рівня гендерної індивідуальності, розвиток якого триває протягом усього життя в тісному зв'язку з природними онтогенетичними процесами [124].

Гендерна ідентичність-аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника певної статі. Гендерна ідентичність-одна з базових характеристик особистості і формується вона в результаті психологічної інтеріоризації чоловічих або жіночих рис, у процесі взаємодії «Я» та інших, в ході соціалізації.

За словами Є.Е. Шишлової, гендерна ідентичність - це усвідомлення себе пов'язаним з культурними позначеннями мужності і жіночності. Автор пише, що до до значимих функцій гендерної ідентичності, як компонента самосвідомості особистості, можна віднести наступні: забезпечення внутрішньої узгодженості; інтерпретація соціального досвіду і соразмеренность своїх здібностей з соціальними можливостями, наданими суспільством;

регуляція поведінки та діяльності. Особливістю гендерної ідентичності слід визнати її динамічний, незавершений характер, змінність протягом життя людини. Під впливом нових культурних, духовних, економічних факторів відбувається трансформація гендерної ідентичності, змінюються ціннісно-сміслові установки особистості, особистість вибирає нові соціальні ролі та орієнтири, конструює соціальний світ. Процес гендерної ідентифікації, як фактор і механізм розвитку особистості, підвищує адаптивні можливості людини, сприяє самоактуалізації жінки і чоловіки, стверджує тотожність і унікальність кожного [125].

У психологічній літературі, автори які вивчають структуру гендерної ідентичності, виділяють три її компоненти: когнітивний (усвідомлення приналежності до певної статі і опис себе за допомогою категорій мужності-жіночності), афективний (оцінка рис особистості та особливостей рольової поведінки шляхом співвіднесення їх з еталонними моделями маскулінності-фемінності); поведінковий (самопрезентація, як представника гендерної групи).

К. Уест і Д. Циммерман стверджують, що гендер «створюється» чоловіками і жінками, чия компетентність як членів суспільства є запорукою їх діяльності щодо створення гендера. Створення гендеру (doing gender) включає комплекс соціально контрольованих дій (за сприйняттям, мікрополітикою і взаємодією), метою яких є вираз чоловічої та жіночої «природи». Людина усвідомлює свій зв'язок з культурними визначеннями мужності і жіночності. Звідси поняття гендерної ідентичності, яка визначається як інтеріоризація (прийняття) чоловічих або жіночих рис [126].

Значний вплив на процес формування гендерної ідентичності надають гендерні стереотипи. Проблема гендерних стереотипів досить добре розроблена як у вітчизняній, так і зарубіжній науці. Фундаментальні методологічні основи вивчення ролі гендерних стереотипів у конструюванні ідентичності особистості знайшли своє відображення у працях Н.І. Ажгіхіна, Л.Ю. Бондаренко,

О.А. Вороніної, М.В. Виноградова, І.В. Грошева, Н.Ю. Каменської, І.С. Клеціної, І.С. Кона, А.І. Кравченко, Е.А. Кузнєцової, Є.В. Машковою, О.В. Мраморною, Е.А. Путрина, М.В. Томської, Т.Є. Рябової, О.В. Шабурова, В.А. Ядова.

У науковій літературі можна виділити кілька напрямів вивчення гендерних стереотипів :

1) гендерні стереотипи розглядаються, як схематизований набір уявлень про персональні характеристики чоловіків і жінок (Р. Ешмон, Ф. Дель Бока);

2) гендерні стереотипи – соціально конструйовані категорії «маськулінності» і «фемінінності», які підтверджуються поведінкою, різним розподілом соціальних ролей і статусів залежно від підлоги, і які підтримуються психологічною потребою людини поводитися відповідно до соціальних чекань і відчувати свою цілісність і несуперечність (В. Рода);

3) гендерні стереотипи як образи маськулінності, що схематизували, узагальнені, фемінінності (Д. Рензетті).

Е.П. Ільїн виділяє негативні ефекти гендерних стереотипів, що виявляються в процесі міжособової комунікації: а) існуючі стереотипи образів чоловіків і жінок діють як збільшувальне скло, тобто в значній мірі перебільшуються; б) різна інтерпретація і оцінка однієї і тієї ж події залежно від того, до якої підлоги належить учасник події; в) гендерні стереотипи гальмують розвиток тих якостей, які не відповідають стереотипу [127].

Більшість учених погоджуються на думці відносно властивостей і ознак стереотипів, у тому числі і гендерних. Так, Т.Г. Стефаненко, Т.Б. Рябова виділяють чотири їх властивості.

1. Емоційно-оцінний характер. Емоційність стереотипу – це переваги, настрою і оцінки представників соціуму або етносу. Оценочность стереотипу полягає в тому, що ті ознаки, які він містить, ті, що говорять використовують для оцінки отнесенності предметів до того або іншого класу і приписування ним певних характеристик.

2. Стійкість і стабільність стереотипів. Результати що проводяться ученими експериментів і досліджень показали, що стереотипи володіють стабільністю. Проте стабільність і стійкість стереотипів не є абсолютною, оскільки під час вступу новій інформації їх зміст і спрямованість можуть змінюватися.

3. Узгодженість, або консенсус, стереотипів. Узгодженість стереотипів проявляється в тому, що більшість індивідів соціальної спільності поділяють існуючі в ній уявлення. В останні десятиліття XX в. серед учених виникла думка, що узгодженість не обов'язкова властивість стереотипу, оскільки стереотипи існують у свідомості індивіда і повинні вивчатися як індивідуальні переконання. Проте, більшість дослідників вважає, що, незважаючи на часткові збіги, особисті переконання індивіда і стереотип є різними структурами і являють собою частини знань індивіда про свою та чужу групу.

4. Неточність стереотипу, яка є «результатом недосконалості процесу пізнання» [128].

На думку більшості авторів поняття «гендерні стереотипи» мають на увазі, по-перше, якості і характеристики, за допомогою яких зазвичай описуються чоловіки і жінки. По-друге, в гендерних стереотипах містяться нормативні зразки поведінки, традиційно приписувані особам чоловічої або жіночої статі. По-третє, в гендерних стереотипах відбиті узагальнені думки, судження, уявлення людей про те, чим же відрізняються один від одного чоловіки і жінки. І, нарешті, по-четверте, гендерні стереотипи залежать від культурного контексту і того середовища, в якій вони знаходять своє застосування [129].

При цьому гендерні стереотипи прийнято розглядати з двох позицій: у чоловічій та жіночій самосвідомості та в колективній суспільній свідомості.

Традиційно гендерні стереотипи представлені в бінарних опозиціях «чоловіче» – «жіноче». Так, виділяються бінарні опозиції логічність – інтуїтивність, абстрактність – конкретність. Логічність і абстрактність

мислення притаманні чоловікам, а інтуїтивність і конкретність – жінкам. Крім того чоловікам притаманна інструментальність, орієнтована на мету, а жінкам – експресивність у прояві емоцій. Виділяються також опозиції: влада – підпорядкування; порядок – хаос; незалежність / індивідуальність – близькість / колективність; сила – слабкість; імпульсивність / активність – статичність / пасивність; невірність – сталість та інш. Лівий член даних опозицій визначається як чоловічий, укладаючи в себе образ мужності (маскулінності), а правий характеризується як жіночий, укладаючи в собі образ жіночності (фемінінності).

Під гендерними стереотипами прийнято розуміти схематизували, нормативні, узагальнені уявлення про чоловічих і жіночих ролях, образах мужності і жіночності згідно суспільним очікуванням. Простір для вивчення гендерних стереотипів досить широко. Гендерними дослідженнями охоплюються всі нові соціальні групи, суспільні інститути: освіта, виробництво, політика, культура, релігія, в яких функціонування стереотипів обумовлюється взаємодією людей, що належать до двох протилежних гендерних категоріям.

За визначенням А.В. Меренкова, гендерні стереотипи це «стійкі програми сприйняття, цілепокладання, а також поведінки людини, в залежності від прийнятих в даній культурі норм і правил життєдіяльності представників певної статі» [130].

Т.Є. Рябова дає більш розгорнуте визначення гендерних стереотипів, вона вважає, що гендерні стереотипи – це соціально створені категорії «маскулінність» і «фемінність», які підтверджуються різним, залежно від статі, поведінкою, різним розподілом чоловіків і жінок усередині соціальних ролей і статусів. Вони підтверджуються психологічними потребами людини поводитися в соціально схвалюваній манері і відчувати свою цілісність і несуперечність [131].

Більшість авторів вважає, що гендерні стереотипи можна розділити на три групи:

I. Стереотипи маскулінності / фемінності – чоловікам і жінкам приписують конкретні соціально-психологічні якості і властивості особистості, стилі поведінки. Л. Кім, ґрунтуючись на аналізі значення терміну «маскулінність», дане И.С. Коном так описує значення, що вкладаються в поняття фемінність і маскулінність:

1) поняття маскулінність і фемінність позначають психічні та поведінкові властивості і риси, «об'єктивно притаманні» (за висловом І. Кона) чоловікам (маскулінність) або жінкам (фемінність);

2) поняття маскулінність і фемінність містять різні соціальні уявлення, думки, установки і т.п. про те, якими є чоловіки і жінки, і які якості їм приписуються;

3) в поняттях маскулінність і фемінність відображені нормативні еталони ідеального чоловіка й ідеальної жінки.

II. Стереотипи закріплення сімейних та професійних ролей відповідно до статі. Згідно з даними стереотипам, головною соціальною роллю для жінки є роль матері і дружини, для чоловіка більш важлива його професійна діяльність. «Чоловіків прийнято оцінювати за професійними успіхам, а жінок – по наявності сім'ї та дітей» [129].

III. Третя група стереотипів пов'язана з уявленнями про те, що жіноча праця носить переважно виконавський і обслуговуючий характер, чоловічий – керівний і творчий. Згідно концепції так званої «природної додатковості статей», доля жінок – виконавський і обслуговуючий характер праці (експресивна сфера соціального життя). Область діяльності чоловіків – творча, керівна праця (інструментальна сфера соціального життя).

За даними ЮНЕСКО, наведеними у дослідженнях Л. Кім, стереотипний перелік чоловічих занять включає в себе професії архітектора, водія, інженера, механіка, дослідника та інш. Жіночі професії – професії бібліотекаря,

виховательки, вчительки, секретарки та ін. У число «чоловічих» професій входить великий набір спеціальностей промислової, технічної, будівельної, військової, сільськогосподарської та інших сфер. Жінкам, при цьому, традиційно відводяться заняття в сферах освіти (вчитель, вихователь), медицини (лікар, медсестра, акушерка), обслуговування (продавець, покоївка, офіціантка). У науковій сфері зайнятість чоловіків зв'язується з природними, точними, громадськими областями, а жінок – переважно, з гуманітарними.

Стереотипи гендерних ролей – загальноприйняті у даному суспільстві погляди на притаманну чоловікові і жінці поведінку. У стереотипах чоловічої і жіночої рольової поведінки відображені певні суспільні очікування.

Гендерний стереотип це явище культурного порядку і формується під впливом історичних умов. Як вже було сказано вище, гендерний стереотип має соціальну природу, є продуктом соціально-культурних норм і очікувань. Такі характеристики змінюються з часом і залежно від країни – її культурної, економічної, політичної, ідеологічної середовища. Гендерні стереотипи засвоюються в процесі соціалізації, в системі розподілу матеріальних цінностей і влади, моральних норм і приписів.

У гендерних дослідженнях існують кілька теорій, пов'язаних з поясненням того, чому з'являються гендерні стереотипи, і чому вони так стійкі. Перша, під назвою «зерно істини», заснована на припущенні, що гендерні стереотипи мають під собою деяке обґрунтування - вони відображають реальні відмінності між статями, хоча і перебільшують їх. Відповідно до іншої, концепції соціальних ролей, гендерні стереотипи виникають в результаті різної для хлопчиків і дівчаток соціалізації, навчання їх різним соціальним ролям з причини історичного поділу праці між статями, пов'язаного з традиційним в патріархатному суспільстві домінуванням чоловіків. Акцент в теорії когнітивного розвитку робиться на придбанні дітьми обізнаності про світ – пізнаючи світ, вони вивчають гендерні стереотипи. А «теорія гендерної схеми»,

не оспорує зміст двох останніх концепцій, вимагає враховувати в придбанні гендерних стереотипів культурний фактор.

Зі сказаного вище стає явним, що гендерні стереотипи, представляючи собою стійкі соціокультурні утворення, що грають провідну роль у конструюванні та функціонуванні гендерної ідентичності особистості. Формування гендерної ідентичності є ефективним засобом соціального становлення особистості за умови, що воно сприяє оволодінню різноманітним статевоюрольовим репертуаром, спрямованості до самовдосконалення індивідуальності, цілісності особистості, відчуттю своєрідності внутрішнього світу. Адекватне слідування власній гендерній ідентичності сприяє задоволеності особистістю своєю самореалізацією, і, навпаки, відмова від ідентичності перешкоджає самореалізації особистості.

4 ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ «СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТІВ ВУЗІВ СЛОБОЖАНЩИНИ)»

4.1 Загальна характеристика дослідження

Сучасне інформаційне середовище призводить до трансформації світогляду, соціально-політичних і соціально-культурних цінностей особистості та соціальних груп. Руйнуються попередні механізми та засоби традиційної підтримки ідентичності, настає криза ідентичності. За таких умов дослідження сутності, процесу та проблем трансформації ідентичності під впливом інформаційно-комп'ютерних технологій та створеного ними нового глобального віртуального середовища стає особливо актуальним. На думку низки дослідників, таких як М. Кастельс, Г. Рейнгольд, А. Бард та ін., електронні пристрої відіграють все більш важливу роль у житті сучасної молоді. У вітчизняній літературі досліджуються окремі аспекти проблем трансформації ідентичності в умовах глобалізації та інформатизації сучасного світу. Однак відсутнє цілісне філософське та соціологічне дослідження впливу процесу становлення інформаційного суспільства на процеси ідентифікації особистості.

З метою дослідження процесів трансформації ідентичності у сучасному світі, соціологічною лабораторією ХНУРЕ проведено дослідження «Соціокультурна ідентичність студентської молоді в умовах інформаційного суспільства (на прикладі студентів вузів Слобожанщини)». Шляхом анкетування було опитано 800 студентів Харківського національного університету радіоелектроніки, Харківського національного авіаційного університету і Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Отримані результати можуть бути використані для

пошуку ефективних форм і напрямків впливу на ідентифікаційні процеси у молодіжному середовищі, з метою формування активної життєвої позиції та навчальної мотивації.

4.2 Теоретично-методологічні основи дослідження

4.2.1 Мета, задачі, предмет, об'єкт і методи дослідження

Мета – визначити особливості процесу трансформації ідентичності молоді під впливом інформаційно-комп'ютерних технологій та створеного ними глобального віртуального середовища, запропонувати теоретичну модель соціокультурної ідентичності студентської молоді.

Задачі: 1) визначити джерела інформації, що переважно впливають на формування ідентичності студентів; 2) з'ясувати особливості самоусвідомлення респондентів у контексті глобалізації та їх ставлення до цього процесу; 3) визначити вплив інформаційних технологій на світоглядні характеристики респондентів; 4) перевірити гіпотези щодо мінливості та плюралістичності самоідентифікації сучасної студентської молоді; 5) дослідити взаємозв'язок індивідуально-особистісної, соціально-групової, громадянської, гендерної, політичної ідентичностей респондентів; 6) визначити особливості та напрямки процесу трансформації ідентичності молоді у контексті інформаційного суспільства.

Об'єкт дослідження – соціокультурна ідентичність студентської молоді Слобожанщини.

Предмет – процеси трансформації ідентичності під впливом інформаційних технологій.

Методи дослідження: основний метод передбачає розглядання ідентичності респондентів як такої, що має ознаки ризому; аналіз ідентичності

як «карти», що складається з багатьох перехресть (форм ідентичності), які з'єднуються поміж собою більш чи менш суттєвими зв'язками, але не обов'язково жорсткою кореляційною залежністю. Основні показники підлягають комплексній обробці за допомогою вимірювання, групування за певними ознаками, компаративного та кореляційного аналізу. Разом із тим, доцільно використовувати загальнонаукові методи дослідження конкретних форм соціокультурних ідентичностей (гендерної, громадянської, етнічної і т.п.): аналіз, синтез, структурний та діалектичний методи.

4.2.2 Наукові гіпотези дослідження

Наукові гіпотези дослідження:

- сучасне інформаційне середовище формує нові типи соціокультурної ідентичності та соціальної поведінки особистості, альтернативні тим, що сформувалися в реальному суспільстві, що призводить до конфлікту між реальними та віртуальними формами ідентичності;
- віртуальне «я» є внутрішньо суперечливим, мозаїчним, розколотим, ізольованим від норм і цінностей, що утворюють ядро культури суспільства;
- ідентичність особистості в інформаційному суспільстві піддається свідомому конструюванню з боку індивіда та не є лише продуктом суспільних відносин;
- розвиток транснаціональних та транскультурних контактів завдяки інформаційним технологіям привів до розмивання монокультурної ідентичності у переважної більшості молоді;
- колективна ідентичність найбільш інтегрованих у віртуальне середовище користувачів Інтернету формується завдяки членству в мережах;
- фрагментарне сприйняття величезної кількості інформації робить ідентичність сучасної людини рухливою та мінливою.

4.2.3 Методологічна парадигма

Методологічна парадигма обумовлює методи та логіку соціологічного дослідження. Зважаючи на особливості предмету, доцільно використовувати «постструктуралістський» підхід як такий, що відповідає наступним властивостям інформаційного (або постіндустріального) суспільства:

- дуже швидка зміна інформаційного контексту, фрагментарне, не системне сприйняття інформації, і, як наслідок, відсутність сталої та цілісної картини світу;
- можливість вільного моделювання власного образу у віртуальному просторі;
- гіпертрофована роль телекомунікацій у формуванні споживацьких, світоглядних та інших культурних вподобань населення; при цьому, нав'язані з різних джерел стереотипи можуть конфліктувати між собою.
- інформаційне перенавантаження веде до дезорієнтації людини, налаштованої на системний світогляд, але сприяє поширенню відкритості до постійних змін;
- значною мірою антиієрархічний та децентралізований характер функціонування та взаємовідносин технічних та соціокультурних одиниць мережевого простору.

Таким чином, для створення пояснювальної моделі соціокультурної ідентичності сучасної молоді людини адекватним уявляється використання дельозіанських концептів «ризому» та «тіла без органів». Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі проголосили децентралізованість та антиієрархічність системи цінностей як фундаментальні характеристики сучасного світу. Тими ж характеристиками вони наділяють і буття людини. Поняття «ризом» вводиться ними з метою протиставлення замкненим, жорстким, статичним лінійним структурам абсолютно нелінійного коріння ризому, яке може розвиватися куди завгодно та приймати будь-які конфігурації. Дельоз і Гваттарі визначили

декілька основних принципів, що характеризують різноматичне середовище: принцип зв'язку та гетерогенності, принцип множинності, принцип незначущого розриву, принцип картографії та декалькоманії. Концепт «тіла без органів» передбачає ситуативне утворення елементів структури (органів), відповідно до поточного стану системи, що постійно змінюється. У контексті обраного підходу, дослідити об'єкт – означає висвітлити його зв'язки та зміни (наявні або потенційні) стану існування.

4.2.4 Понятійно-категоріальний апарат дослідження

Ідентичність – уявлення людини про своє «Я», що характеризується суб'єктивним відчуттям своєї індивідуальної самототожності та цілісності; ототожнення людиною самої себе з тими чи іншими типологічними категоріями (соціальним статусом, статтю, віком, роллю, групою, культурою та ін.). Розрізняють соціальну ідентичність (ототожнення себе з соціальною позицією або статусом), культурну ідентичність (ототожнення себе з культурною традицією), етнічну ідентичність (ототожнення себе з певною етнічною спільнотою). Використовують також термін «психосоціальна ідентичність», що інтегрує різноманітні аспекти індивідуальної самоідентифікації. Швидкість змін інформаційного контексту існування людини у сучасному українському суспільстві вимагає розглядати ідентичність як рухливе та внутрішньо суперечливе явище. З метою конкретизації дослідницької моделі феномену ідентичності пропонується виділити типи, види та форми соціокультурної ідентичності. Слід зазначити, що у повсякденності людина переживає конкретні форми ідентичності, тоді як «тип» та «вид» є теоретичним узагальненням.

Типи соціокультурної ідентичності в цьому дослідженні виділяються глобальний, локальний, монокультурний, полікультурний.

Види ідентичності – соціальна, етнічна, культурна, громадянська та інші ідентичності, що можуть бути визначені як соціокультурні.

Форми ідентичності – конкретні прояви видів ідентичності (напр., громадянин певної держави, представник етносу, нації, групи, субкультури іт.п.).

«Мережева спільнота» – одиниця соціальної організації мережі інтернет, що має усталені соціальні норми ролі і статуси учасників, вміщує не менше двох акторів, які поділяють загальні інтереси та цінності, здійснюють регулярні соціальні взаємодії за допомогою апаратних та програмних засобів та мають доступ до спільних інформаційних ресурсів.

Ризома (фр. rhizome — коріння) – поняття філософії постмодерну, що фіксує принципово позаструктурний і нелінійний спосіб організації цілого, який залишає відкритою можливість для його іманентної автохтонної рухливості та реалізації внутрішнього креативного потенціалу конфігурування.

Принцип зв'язку та гетерогенності – характеристика ризоморфної системи, відповідно до визначення Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, «будь-яке місце ризоми може і повинно бути приєднано до будь-якого іншого її місця» [132]. Цей принцип є характерним для мережі Інтернет, яка спочатку проектувалася як антиієрархічна та децентралізована.

Принцип розриву, що не є значущим – відповідно до визначення Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, «ризوما може бути зламана, розбита в будь-якому місці, вона відновлюється, слідуючи тій чи іншій своїй лінії, а також слідуючи іншим лініям» [132]. Цей принцип був закладений розробниками Інтернету під час його створення. Ця властивість суттєво ускладнює контроль цього засобу комунікації з боку владних структур.

Принципи картографії та декалькоманії. За допомогою принципів картографії та декалькоманії Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі декларують, що ризома – це карта з багатьма виходами. При цьому структуру розуміють як кальку, що

відтворює лише саму себе, коли збирається відтворити щось інше. «Вся логіка дерева – це логіка кальки та репродукції» [132]. На противагу цьому ризома співвідноситься з «картой». Карта є відкритою, вона здатна на зв'язок в усіх своїх вимірах та підлягає постійним модифікаціям. Вона може бути розірвана, перевернута, адаптована до будь-яких способів складання, її може опрацьовувати індивід, група або соціальна формація. Подібно до цього, спільноти, що створюються за допомогою сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій, мають розгалужені мережі маршрутів що розвиваються, змінюються, продукують нові «теми», «контакти», а отже й нові ідентичності. Ці процеси культурних змін відбуваються настільки швидко, що перешкоджають культурі залишатися тотожною самій собі, останнє, в свою чергу, суттєво ускладнює її калькування.

Тіло без органів – поняття філософії постмодерну, що представляє собою результат змістовної аплікації фундаментальної для постмодернізму ідеї про іманентний креативний потенціал децентрованого семантичного середовища на феномен тілесності. Основна ознака тіла без органів — не відсутність усяких органів і не лише наявність якогось невизначеного органу, але тимчасова та ситуативна присутність визначених органів.

4.3 Емпіричні результати дослідження

4.3.1 Фактори, що впливають на формування ідентичності

Те, як ідентифікує себе людина залежить від її ставлення до світу, що оточує, до суспільних цінностей, традицій та настанов. Розподілил відповідей респондентів, щодо їхньої життєвої позиції наведений у табл. 4.1. і на діаграмі (рис. 4.1).

Таблиця 4.1 – Розподіл відповідей на запитання «З яким твердженням Ви згодні найбільшою мірою?»

Відповіді	% до тих, хто відповів
Кожний індивід вільний самостійно обирати пріоритети відповідно до власних цілей та бажань	60,0%
«Людині необхідні у житті чіткі орієнтири, що ґрунтуються на досвіді попередніх поколінь»	8,3%
Слід створювати нові життєві орієнтири, замість того, щоб наслідувати моді або традиціям	18,5
Нормальна людина повинна дотримуватись норм та цінностей, що існують у суспільстві в даний момент	10,8%
Не маю конкретної позиції з цього питання	2,3%

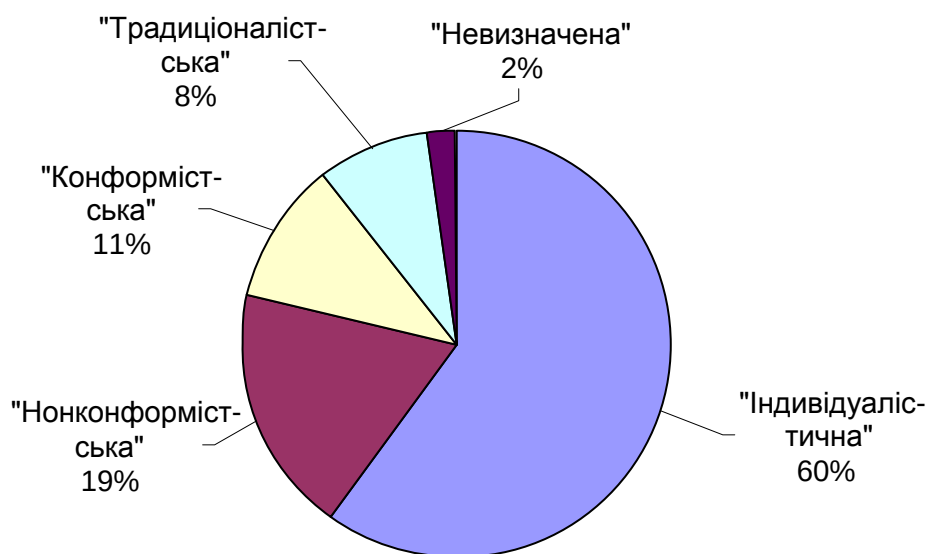

Рис. 4.1 – Основні життєві позиції респондентів

Дуже суттєвим чинником формування ідентичності є ті джерела, з яких людина отримує інформацію про світ, що оточує. Відповідно до суб'єктивної

оцінки респондентів, було побудовано рейтинг частоти використання джерел інформації (див. табл. 4.2).

Таблиця 4.2 – Ранг відповідей на запитання «Які джерела інформації про отчужений світ Ви використовуєте найчастіше?»

Відповіді	Ранг
Думка батьків і старших членів родини	1
Інтернет (підручники, наукові статті, тематичні сайти)	2
Думка близьких друзів	3
Книжки	4
Інтернет (новини інформаційних агенцій)	5
Телебачення, радіопередачі	6
Інтернет (обмін думками на форумах, у «блогах», «чатах» та інш.)	7
Газети, журнали	8

Також, було досліджено ступень довіри студентів до вищезазначених джерел інформації (табл. 4.3) та вплив різноманітних факторів на формування самооцінки респондентів (табл. 4.4).

Таблиця 4.3 – Ранг відповідей на запитання «Які джерела інформації про отчужений світ Ви вважаєте найбільш надійними?»

Відповіді	Ранг
Думка батьків і старших членів родини	1
Книжки	2
Інтернет (підручники, наукові статті, тематичні сайти)	3
Думка близьких друзів	4
Телебачення, радіопередачі	5
Інтернет (новини інформаційних агенцій)	6
Газети, журнали	7
Інтернет (обмін думками на форумах, у «блогах», «чатах» та інш.)	8

Таблиця 4.4 – Розподіл відповідей на запитання «Що впливає на Вашу самооцінку найбільшою мірою?»

Фактори впливу на самооцінку студентів	% до тих, хто відповів
Власна оцінка з урахуванням думки компетентних людей	73,1%
Точка зору батьків та старших членів родини	58,7%
Думка близьких друзів	57,9%
Байдуже, що думають інші	22,7%
Думка викладачів	9,9%
Оцінка моєї особистості «мережевою спільнотою»	1,9%

Як можна побачити, спостерігається деяке «суперництво» поміж «традиційними» та сучасними електронними джерелами інформації. Студенти, напевно, розуміють анонімний та деякою мірою безвідповідальний характер інтернет-спілкування і не надають йому великої довіри. Згідно з результатами дослідження, вплив періодичних друкованих видань на молодіжну аудиторію є мінімальним.

Кореляційний аналіз виявив відмінності у важливості деяких факторів, що впливають на самооцінку юнаків та дівчат. Так, «точка зору батьків та старших членів родини» більш важлива для дівчат (71,1%) тоді як серед юнаків даний показник складає 53,5%.

В цілому, можна зробити висновок, що більшість опитаних налаштована індивідуалістично (принаймні на раціональному рівні), дещо самовпевнено та орієнтується на інноваційну діяльність, а також критично ставиться до суспільних настанов. Разом із тим, суттєвим фактором формування світогляду та самооцінки студентів є думка близького соціального оточення – батьків та друзів. Ця суперечлива ситуація свідчить про те, що жодна тенденція не реалізована повністю, і можливо, має наслідком деяку невизначеність ідентичності. Інтернет також входить до трійки найбільш значущих чинників формування світогляду респондентів, але, відповідно до результатів

дослідження, думка інших не має в даному випадку великого значення для респондентів.

4.3.2 Етнокультурна ідентичність студентів Слобожанщини

Абсолютна більшість (більше 90%) респондентів є активними користувачами Інтернету. Вважається, що характерні властивості цього інформаційного простору, такі як плюралізм, антиієрархічність, мінливість, космополітизм та інше, проєцируються на явище ідентичності.

Згідно з результатами дослідження, знайдено підтвердження гіпотези щодо поступового «розмивання» етнокультурної та національної ідентичностей. Так, на питання «Чи згодні ви з тим, що більш важливим є бути представником свого народу, ніж людиною взагалі?» респонденти відповіли, як показано у табл. 4.5.

Таблиця 4.5 – Розподіл відповідей на запитання «Чи згодні ви з тим, що більш важливим є бути представником свого народу, ніж людиною взагалі?»

Відповіді	% до тих, хто відповів
Скоріше не згоден	31,2%
Скоріше згоден	23,4%
Важко відповісти	20,3%
Повністю не згоден	17,6%
Повністю згоден	7,4%

Як можна побачити, прихильниками загальнолюдської ідентичності є майже половина опитаних, тоді як етнічної – коло 1/3 респондентів.

Серед пріоритетів у вивченні культури також переважають глобалістичні тенденції (рис. 4.2):

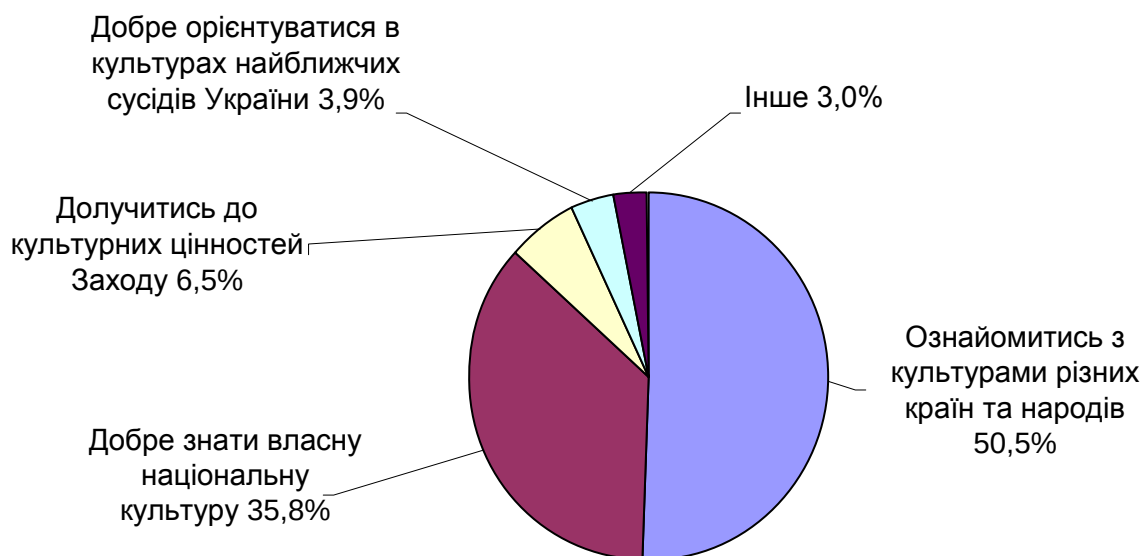

Рисунок 4.2 – Пріоритети у вивченні культури.

Відповідно до результатів дослідження, більшість студентів (61,2%) поверхнево знає свої національні традиції та іноді їх дотримується. Тих, що знають, але не вважають за потрібне дотримуватись традицій налічується 21,5% опитаних. Респондентів, які зазначили, що добре знають та дотримуються традицій у повсякденному житті небагато – 10,8%. Разом із тим, респондентів, що вважають національні традиції неактуальними у сучасному світі усього 5,7%. Таким чином, ставлення більшості студентів, що брали участь у опитуванні, до цього питання представляється скоріше індиферентним, ніж позитивним або негативним.

Як свідчить кореляційний аналіз, існує зв'язок між етнічною самоідентифікацією студентів та їх культурними вподобаннями (табл. 4.6).

В даному випадку не йдеться про жорстку статистичну взаємозалежність ознак респондентів (коефіцієнт кореляції не є значущим), а скоріше про наявність тенденцій збільшення, або зменшення показників відповідно до позиції респондента.

Таблиця 4.6 – Кореляція між етнічною самоідентифікацією студентів та їх культурними вподобаннями

Питання	Чи згодні ви з тим, що більш важливим є бути представником свого народу, ніж людиною взагалі?				
Що, на ваш погляд, є більш важливим?	Варіанти відповідей (див. по вертикалі)	Повністю згоден (%)	Скоріше згоден (%)	Скоріше не згоден (%)	Повністю не згоден (%)
	Добре знати власну культуру	56,1	45,9	31,5	14,8
	Долучитися до культур Заходу	1,8	4,7	8,9	8,6
	Добре орієнтуватися у культурах найближчих сусідів України	1,8	4,1	4,7	4,7
	Ознайомитися з культурами Далекого Сходу	1,8	2,4	2,1	3,1
	Ознайомитися з культурами ісламських країн	5,3	0,6	0,4	0,8
	Ознайомитися з культурами різних країн і народів	33,3	42,4	52,3	68,0

Цікавим показником інтеграції молоді до глобального інформаційного та культурного середовища є використання іншомовної (переважно англо-американської) лексики у побутових розмовах. За результатами дослідження, іноді іншомовні слова у повсякденному спілкуванні використовують 37,8% опитаних, достатньо часто – 32,3%; рідко – 14,2%,; постійно – 10,7%; майже ніколи – 5,0%.

Розуміння сутності процесів глобалізації та її зв'язку з інформаційним простором є важливою характеристикою сучасної освіченої людини. Відповідно до запитання анкети, студенти зазначили, що глобалізація це: «розповсюдження досягнень науки, техніки та культурних цінностей по всьому

світу» – 36,0%; «утворення єдиного глобального суспільства» – 26,1%; «взаємозалежність країн та народів що зростає» – 25,5%; «важко відповісти» – 22,1%; «переділ світу на користь заможних та сильних держав» – 13,6%; «економічна експансія транснаціональних корпорацій» – 11,4%; «інше» – 0,4%.

Відповіді студентів свідчать, що більшість респондентів, які визначились, позитивно ставиться до явища глобалізації: «дає кожному суспільству можливість розвиватися та підвищувати якість життя» – 33,9%; «можливість обирати місце проживання та роботи будь-де у світі – 25,8%. Байдуже («бо моє життя від цього не залежить») ставляться до глобалізації 12,1% опитаних. Серед причин негативного ставлення до цього явища 10,7% респондентів вказали те, що «багаті країни (і люди) багатіють, а бідні – бідніють»; 7,8% студентів відмітили, що «глобалізація вигідна великим корпораціям, але не більшості громадян». Привертає увагу велика кількість респондентів, що не мають чітко визначеної думки щодо цього явища – 30,2%. Можливо, це є наслідком відсутності у багатьох студентів системних знань щодо соціуму, історії та економічних реалій сучасного світу та у власній країні.

Як показав кореляційний аналіз, прибічники глобалізації не обов'язково є противниками пріоритету етнокультурної тотожності людини, таких респондентів 40,4%. Показник відчуття громадянської самоідентифікації «глобалістів» майже не відрізняється від середнього по виборці. Також, серед противників глобалізації є носії загальнолюдської самоідентифікації (відчувають себе жителем планети – 33,3%; вважають, що важливіше бути «людиною взагалі» – 16,9%). Відсутність жорсткого причинно-наслідкового зв'язку між етнокультурною ідентичністю та ставленням до глобалізації можливо є результатом принципово фрагментарного та невпорядкованого устрою глобального інформаційного простору, яким охоплено майже усе студентство. Отже, ідентичність респондентів представляється явищем значною мірою ситуативним, вкрай залежним від поточного інформаційного контексту.

В цілому, можна зробити висновок, що соціокультурна ідентичність студентів є полівалентною та дещо невизначеною, отже добре придатною до різноманітних маніпуляцій. У той же час, «крайнощі» у судженнях не є характерними для більшості респондентів, що свідчить про відносно невелику конфліктність етнокультурних питань у студентському середовищі.

4.3.3 Громадянська та суспільно-політична ідентичність студентів Харківських ВНЗ

Відповідно до результатів дослідження, громадянська самосвідомість студентів відрізняється амбівалентністю та навіть розгубленістю. Для опитаної групи характерним є майже однаковий рівень глобальної та національно-державної ідентичності. Регіональні та «цивілізаційні» (європейська, євразійська) ідентичності є менш актуальними (рис. 4.3).

Рисунок 4.3 – Розподіл респондентів за різними ідентичностями.

На питання «Що означає для вас поняття батьківщини» студенти відповіли як показано у табл. 4.7.

Таблиця 4.7 – Розподіл відповідей на запитання ««Що означає для вас поняття батьківщини?»»

Відповіді	% до тих, хто відповів
Місце, де народився і виріс	76,5
Місце, де мене цінують і поважають	21,0
Вся країна	11,8
Місце де зараз живу	10,1
Нічого не означає	4,0

Таким чином поняття батьківщини для більшості респондентів є більшою мірою географічним, чим політичним. З іншого боку, кількість студентів, що ставляться до поняття батьківщини ситуативно або цілком байдужо є незначною.

Кореляційний аналіз виявив зв'язок між етнічною та громадянською ідентичністю у аспекті ставлення до батьківщини (див таб. 4.8).

Таблиця 4.8 – Кореляція між етнічною та громадською самоідентифікацією студентів у ставленні до батьківщини

Питання	Що для вас означає поняття батьківщини?					
Чи згодні ви з тим, що більш важливим є бути представником свого народу, ніж людиною взагалі?	Відповіді (див. по горизонталі)	Місце, де народився та виріс	Місце де живу зараз	Уся країна	Нічого не означає	Місце де мене цінують
	Повністю згоден	79,3	17,2	22,4	3,4	19,0
	Скоріше згоден	80,7	8,3	13,8	2,8	18,8
	Скоріше не згоден	79,5	10,7	10,2	2,5	23,0
	Повністю не згоден	67,2	5,1	7,3	7,3	22,6

За результатами опитування, респонденти відчують себе у своїй країні як показано у табл. 4.9.

Таблиця 4.9 – Розподіл відповідей на запитання «Ким Ви себе відчуваєте у своїй країні»

Відповіді	% до тих, хто відповів
Жителем, від якого нічого не залежить	42,1
Людиною, якою намагаються маніпулювати	20,7
Громадянином, позиція та вибір якого впливають на життя у країні	15,5
Стороннім спостерігачем	14,6
Важко відповісти	9,4
Інше	1,0

Ці дані говорять самі за себе, та мабуть не потребують коментарів у межах цього емпіричного дослідження.

Уявлення людини про власну сутність, бажаний стиль життя та майбутнє пов'язане з її політико-ідеологічними уподобаннями. Кількість прихильників різноманітних ідеологій відображена на рис. 4.4.

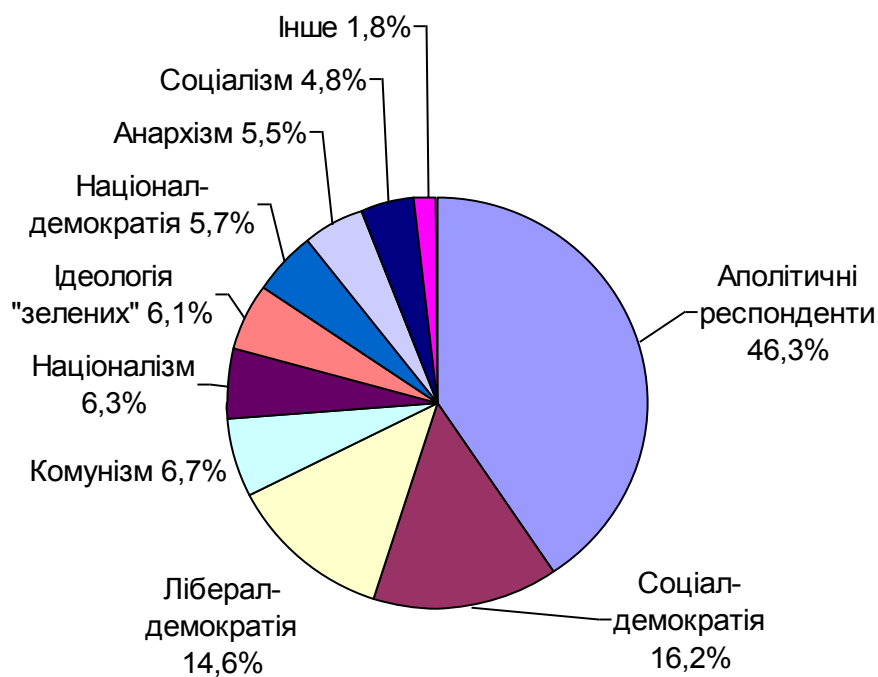

Рисунок 4.4 – Розподіл респондентів за політичними ідеологіями.

У сучасному глобалізованому світі, що характеризується явищами «конфлікту цивілізацій», діалогу культур, формуванням мультикультурних суспільств, дуже актуальним є дослідження ставлення молоді до людей іншої раси, навіть якщо останні є громадянами України (табл. 4.10).

Таблиця 4.10 – Розподіл відповідей на запитання «Чи повинно українське суспільство захищати свою переважно «білу» расову ідентичність?»

Відповіді	% до тих, хто відповів
Головне – це особистісні якості людини, а не расова приналежність	44,5
Однозначно так	28,3
Мені байдуже	13,0
Позитивно сприймаю расові та культурні розмаїття суспільства	9,1
Інше	5,1

Як можна побачити, досліджені студенти в цілому характеризуються деякою невизначеністю суспільно-політичних уподобань. Подальші напрями трансформації останніх потребують дослідження у динаміці. Слід відзначити, що радикальні погляди як «лівого», та і «правого» спрямувань, відповідно до результатів дослідження, не мають значної підтримки серед студентів Харкова.

4.3.4 Індивідуально-особистісна ідентичність студентів Харківщини

З метою дослідження самосвідомості респондентів, було застосовано метод непрямих запитань, що повинно було сприяти більшій відвертості відповідей. Відповідаючи на загальні питання, людина виходить з власного досвіду, «приміряючи» на себе гіпотетичну ситуацію. Так, відповіді респондентів на питання «що таке людина?» розподілились, як наведено у таблиці 4.11:

Таблиця 4.11 – Розподіл відповідей на запитання «Що таке людина?»

Відповіді	% до тих, хто відповів
Істота, здатна бути вільною, самостійно обирати пріоритети	50,3
Частина природи	28,1
Істота, що створює культуру	26,5
Духовна істота, здатна співчувати іншим	22,2
Руйнівник природи	21,0
Результат розвитку суспільства	20,8
Образ та подоба Бога	17,1
Самотній індивід, що протистоїть світу, що оточує	7,4

Відповідно до теоретичних засад дослідження, ідентичність молодії людини залежить від змісту культурного середовища, що її оточує та привертає її увагу, викликає бажання відтворювати певні зразки поведінки.

За даними дослідження, студенти вказали такі форми культури у якості найбільш цікавих (табл. 4.12).

Структура культурних уподобань студентів є в цілому рівномірною, однаковою для різних груп респондентів, що потрапили до вибірки. Провідним мотивом інтересу студентів до культури за результатами дослідження є розваги (6 перших позицій).

За даними кореляційного аналізу, такі форми культури, як літературні та інші витвори мистецтва національного спрямування; народні пісні, музика, танці, а також пригодницька література є більш актуальними для жінок (22,8%, 28,0% та 29,7% відповідно). Серед чоловічої половини вибірки данні показники складають 14,2%, 11,2% та 18,1% відповідно. Натомість серед чоловіків більш популярними є спорт (43,9%), відеоігри (35,7%) та субкультурні рухи (7,0%), тоді як серед жінок ці показники склали 32,3%, 6,5% та 1,7% відповідно.

Таблиця 4.12 – Розподіл відповідей на запитання «Які форми культури найбільш близькі Вам особисто?»

Відповіді	% до тих, хто відповів
Рок- та поп- музика	51,7
Спорт (як видовище)	40,3
Фантастична літератур	29,5
Відеоігри	26,5
Розважальні жанри кіномистецтва	25,0
Пригодницька література	21,4
Етнічні традиції та обряди	19,1
Літературні та інші витвори мистецтва національного спрямування	18,4
Народні пісні, музика, танці	14,6
Комікси	6,7
Субкультурні рухи	5,3
Інше (театр, релігії, східні культури та ін.)	2,8

Деякі регіони сучасного світу характеризуються суттєвою актуалізацією релігійності. Від ставлення особистості до релігії та конкретних релігійних вподобань значним чином залежать її світоглядні та ідентифікаційні особливості. За даними дослідження 57,5% респондентів не відвідують релігійні заходи, 38,6% – роблять це час від часу і лише 3,8% – регулярно. На думку 47,9% студентів, роль релігії у сучасному світі зменшується, 20,6% вважають, що не змінюється, 9,9% – що зростає, 20,6% – не дали конкретної відповіді на це питання. Згадаймо, що лише 17,1% опитаних ідентифікують людину, а отже й себе як образ та подобу Бога. Релігійні чинники, відповідно не є головними у самоідентифікації студентів.

Респонденти жіночої статі більш релігійні: 47,8% з них час від часу відвідують релігійні заходи, тоді як серед чоловіків цей показник склав 34,6%.

4.3.5 Гендерна ідентичність сучасного студентства

Відповідно до результатів дослідження, ставлення студентів до комплексу гендерних питань є дещо суперечливим. Так, 68,2% відмітили, що «справжній чоловік – захисник та годувальник своєї родини», 61,6% – що «справжня жінка повинна бути гарною господинею та матір'ю», тобто, більшість респондентів незалежно від статі є прибічниками традиційного розподілу соціальних ролей між чоловіком та жінкою. У той же час, більше 1/3 респондентів вважають, що «ролі чоловіка та жінки у родині можуть вільно змінюватись відповідно до обставин або бажання». Студентів, які зазначили, що «чоловіки та жінки в усьому повинні бути рівноправні» – 28,6%. Кореляційним аналізом виявлено різницю у відповідях респондентів різної статі: серед чоловіків таких 25,6%, серед жінок – 36,5%. Тих, що вважають, що «існують чоловічі та жіночі професії» серед чоловіків також більше – 21,9%, тоді як серед жінок – 8,2%. Студентів, які вважають, що доля людини зумовлена її статтю також небагато – 9,3%. Ставлення студентів до гендерного аспекту суспільно-політичних стосунків є переважно прагматичним: «головне – особистісні та професійні якості суспільного діяча, а не його стать», «сексисти» та прибічники повної гендерної рівності – у явній меншості (рис.4.5).

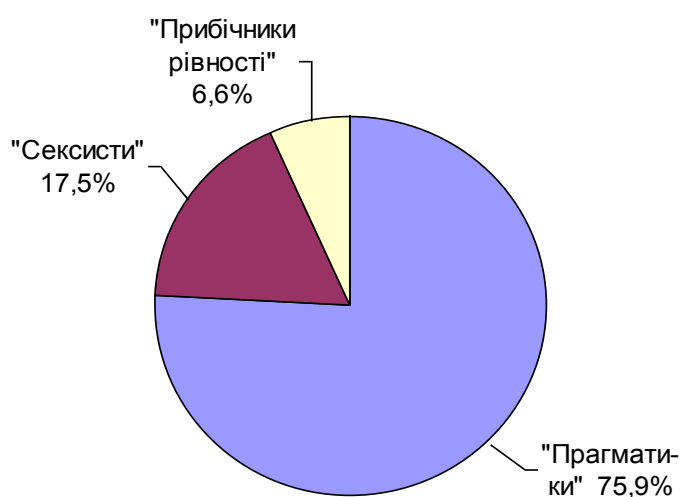

Рисунок 4.5 –Ставлення студентів до гендерного аспекту суспільно-політичних стосунків.

Зрозуміло, серед чоловіків значно більше прибічників концентрації влади у чоловічих руках (22,5%), чим серед жінок (5,2%). Серед жінок, як це не дивно, принципових прибічниць повністю рівної участі у суспільно-політичному житті виявилось усього 11,7%.

Сучасні технології дозволяють людині здійснювати маніпуляції із власним образом, включно зі зміною статі. Дослідження ставлення студентів до цього дискусійного явища виявило, що більшість опитаних (52,0%) вважає практику зміни статі збоченням, 32,6% – «особистою справою та правом кожного», 8,7% – «реальністю сучасного світу», 6,4% – «важко відповісти».

Жінки більш ліберально ставляться до довільного вибору гендерних ідентичностей. Так, «збоченням» вищезазначене явище вважають 31,3% жінок і 61,1% чоловіків, тоді як «особистою справою та правом кожного» – 52,2 і 23,8% відповідно.

Таким чином, гендерна ідентичність респондентів поєднує традиційні та сучасні риси. Більшість підтримує звичні соціально-рольові стосунки, але не виключається й можливість їх корегування та ситуативних змін.

4.3.6 Використання студентами інформаційно-комп'ютерних технологій

Кількість активних користувачів Інтернету серед опитаних студентів наближається до 100% (тих, що користуються ним рідко – усього 1,4%).

Більшість респондентів користується ним з метою ведення переписки – 68,0%, перегляду сайтів – 65,7%, пошуку наукової інформації – 59,0%, відпочинку та знайомств – 57,8%, пошуку матеріалів для самостійної роботи – 51,5%. Дещо менше опитаних зазначили, що користуються Інтернетом з метою пошуку готових рефератів – 39,4%, задля заробітку – 21,9%, інше (скачування файлів) – 2,8% (справжній показник, на нашу думку, набагато більший). Таким чином, провідними мотивами користування Інтернетом є спілкування, освіта і самоосвіта, а також розваги.

Кореляційний аналіз показав, що найбільш активні користувачі Інтернету налаштовані більшою мірою космополітично, ніж інші респонденти. Так, серед респондентів, які користуються Інтернетом постійно і досить часто тільки 35,1% і 33,6% відповідно вказали, що найбільш важливим (у вивченні культури) є «добре знати власну національну культуру», тоді як кількість прибічників «вивчення культур різних країн та народів» – 51,1 і 53,4% відповідно. Серед тих, хто користується Інтернетом час від часу, доля прибічників вивчення національної культури склала 56,4%, а вивчення культур різних країн та народів – 33,3%. Число респондентів, що рідко користуються Інтернетом не є статистично значущим ($\approx 1\%$).

Серед постійних або частих користувачів Інтернету доля респондентів, що добре знають та дотримуються національних традицій – 9,9 – 9,7%, тоді як серед тих, хто використовує Інтернет час від часу – 25,6%.

Доля прибічників глобалізації серед студентів, користуються Інтернетом постійно або досить часто складає 35,6 – 27,4%, а серед тих, хто час від часу або рідко – 20,0 – 14,3%.

Принциповою особливістю формування ідентичності у середовищі Інтернету є можливість довільного конструювання індивідом власного образу, вибору стилю спілкування та стратегії поведінки. Анонімність дозволяє уникати відповідальності та санкцій (у звичному розумінні) з боку суспільства. Незважаючи на це, більшість опитаних під час спілкування в Інтернеті використовують власні реальні дані – 61,0%; ситуативно використовують різні дані – 22,8%; частково використовують вигадані дані – 13,7%; використовують повністю вигадані дані – 2,5%; не беруть участь у мережевому спілкуванні – 6,4%. Для жінок більш властивим є використання реальних даних (71,3%), тоді як серед чоловіків цей показник склав 56,6%.

Відповіді респондентів щодо участі у житті «мережевої спільноти» розподілились наступним чином наведені у табл. 4.13.

Таблиця 4.13 – Розподіл відповідей на запитання «Як Ви приймаєте участь у житті "мережевого суспільства"?»

Відповіді	% до тих, хто відповів
Іноді продивляюся повідомлення інших користувачів	51,0
Регулярно читаю «пости» інших авторів	32,6
Захоплююсь іграми on-line	31,9
Беру участь у форумах на загальні теми	19,4
Беру участь у форумах за спеціальністю	11,5
Регулярно пишу у «блогі»	9,4
Інше (створюю сайти)	2,0

Кореляційний аналіз показав, що серед чоловіків дещо більше, ніж серед жінок респондентів, які захоплюються іграми on-line (відповідно 38,7% та 16,4%) та беруть участь у форумах за спеціальністю (відповідно 14,1% та 4,7%).

Більше 95% опитаних студентів є користувачами соціальних мереж. До завдань дослідження не входила побудова рейтингу цих Інтернет-ресурсів, але можна зазначити, що найбільше респонденти використовують мережі «Vkontakte», «Google+», «Facebook», «Однокласники», «Twitter». Багато студентів відвідують декілька соціальних мереж. Таким чином, можна стверджувати, що електронні інформаційні мережі є одним з головних каналів реалізації потреб молоді у спілкуванні.

Одним з найбільш цікавих витворів сучасних комп'ютерних технологій є відеоігри, що дозволяють користувачу зануритись у альтернативну реальність, змінювати власний образ, перевтілюючись у різноманітних персонажів. За даними дослідження, більшість респондентів (66,3%) вважають відеоігри способом відпочити та розслабитись; 38,1% опитаних вважають що вони відволікають від реального життя та важливих справ; видом спорту відеоігри є

для 15,7% студентів; альтернативною реальністю – для 14,8%; способом створити інше «я», яке більшою мірою відповідає внутрішньому світу – для 13,3%; інші відповіді – 1,2%.

Майже 80% респондентів так чи інакше долучаються до світу відеоігор.

Іноді грають 35,4% опитаних; рідко, коли нема чим зайнятись – 24,9%; щоденно – 19,1%; взагалі не грають – 20,7% респондентів.

Кореляційний аналіз виявив суттєвий зв'язок між ставленням до відеоігор та статеву ознакою респондентів. Так, серед чоловіків щоденно грають 25,2% опитаних, тоді як серед жінок – 4,7%; взагалі не грають 8,6% і 47,6% відповідно. Переважна більшість чоловіків сприймає відеоігри як «спосіб відпочити та розслабитись» (73,7%), тоді як серед жінок даний показник склав 49,1%. Ситуація, що склалася, може бути свідченням кризи соціальної ідентичності у значної долі чоловічої половини студентства.

Такий стан речей може бути пов'язаний зі складнощами в реалізації чоловічих паттернів поведінки у сучасному українському суспільстві, високими цінами на відвідування деяких спортивних секцій, невдоволенням суто економічною та споживацькою мотивацією діяльності, психологічними чинниками та іншим.

Запровадження інформаційних технологій в майже усі сфери життя вимагає від майбутніх спеціалістів розуміння соціокультурних наслідків власної діяльності. Думка респондентів щодо інформатизації сучасного суспільства наведена у табл. 4.14.

Таким чином, студенти в цілому оптимістично дивляться на повсюдне проникнення інформаційних технологій та активно їх використовують. У той же час, вони, як можна бачити, не схильні вважати їх порятунком від усіх суспільних проблем, усвідомлюючи як позитивні, так і негативні наслідки інформатизації сучасного Українського суспільства.

Таблиця 4.14 – Розподіл відповідей на запитання «Що для Вас означає інформатизація різних сфер суспільного життя?»

Відповіді	% до тих, хто відповів
Виникнення багатьох нових можливостей для самореалізації у творчості, роботі та спілкуванні	59,9
Загальне покращення якості життя	29,0
Виникнення нових засобів маніпуляції свідомістю	24,6
Додаткові можливості самоорганізації народу для захисту власних інтересів	17,4
Віртуалізація свідомості та культури, порушення адекватності реакцій на реальний світ	16,5
Зниження бюрократичного навантаження на суспільство	10,7
Крайній індивідуалізм	9,1

4.4 Висновки за результатами соціологічного дослідження

Відповідно до результатів дослідження ідентичності студентів, більшість вбачає у собі особистість, що прагне самостійно обирати життєві пріоритети (60,0%). Тих, хто перш за все налаштований на творчу самореалізацію, тобто є більш креативним «індивідуалістом» – 18,5%. Респонденти, які більшою мірою усвідомлюють себе як частину соціуму, дотримуючись конформістських поглядів (10,8%), або традиційного досвіду попередніх поколінь (8,3%) – у явній меншості. У даному випадку йдеться переважно про суб'єктивну оцінку студентів, оскільки багато хто з них визнає залежність власної самооцінки від найближчого соціального оточення (родичів та друзів).

Майже 52% респондентів визначають людину, а отже й себе, через категорію свободи, як істоту вільну, або таку, що прагне до цього.

Ідентичність респондентів в цілому є контекстуальним явищем. Так, серед однозначних носіїв етнічної ідентичності (7,4% всіх опитаних) національних традицій дотримуються небагато респондентів – 26,3%. Серед тих, хто скоріше підтримує ідею етнічної тотожності людини (23,4% всіх опитаних) – лише 11%. Тобто те, що актуалізується у контексті ситуації вибору, має незначну актуальність у повсякденному житті.

В цілому, ідентичність респондентів не є послідовним та системним явищем. Серед респондентів із усвідомленою громадянською ідентичністю виявилось напрочуд мало противників глобалізації – 17,4%. Це менше ніж серед носіїв міської, регіональної та навіть глобальної (19,8%) ідентичностей. 30,2% опитаних взагалі не мають визначеного ставлення до явища глобалізації, тобто, деякою мірою не розуміють, що відбувається у світі навколо.

Характерною рисою світогляду респондентів є поміркований глобалізм та космополітизм. Так, лише 7,4% опитаних цілком згодні з тим, що більш важливим є бути представником свого народу, ніж людиною взагалі, тоді як повністю не згодних з цим твердженням – 17,6%, а частково – 31,2%. 33,4% респондентів відчують себе більшою мірою жителем планети; громадянином усієї країни – 32,3%; 50,5% опитаних вважають, що більш важливо ознайомитись з культурами різних країн та народів, тоді як добре знати власну національну культуру – 35,8%.

Це може бути пов'язане з тим, що майже усі респонденти є активними користувачами Інтернету, інтегрованими у глобальне інформаційне середовище, що принципово не визнає національних кордонів. Культурні вподобання респондентів також обмежуються переважно розважальними напрямками масової культури (25,0-51,7%), що набуває глобального статусу.

Незважаючи на пропагандистські зусилля останніх десятиліть, лише 7,1% студентів зазначили, що відчують себе «європейцями». На нашу думку, це зумовлено не антипатією до Європи, а контекстом, тобто наявністю поруч інших варіантів відповіді, що у даному випадку виявилися більш актуальними.

Студентів, які ідентифікують себе як громадян, позиція та вибір яких впливають на життя у країні нараховується 15,5%, тоді як стан громадянської ідентичності інших респондентів можна охарактеризувати як кризовий. Так, 42,1% опитаних відчують себе у власній країні «жителем, від якого нічого не залежить»; 20,7% – «людиною, якою намагаються маніпулювати», а 14,6% – стороннім спостерігачем.

Гендерна ідентичність респондентів у контексті ставлення до соціальних ролей може бути охарактеризована як «традиційна», тобто така, що відповідає існуючим в Україні стереотипам. Так 68,2% студентів вказали, що чоловік повинен забезпечувати та захищати власну родину, а 61,6% – що жінка повинна бути матір'ю та дружиною. Більше 50% вважають, що практика зміни статі є збоченням, але серед жінок більшість (52,2%) вважає це особистим правом людини. Більшість студентів (75,9%) прагматично ставиться до розподілу ролей у суспільстві між чоловіками та жінками та вважає що головне – особистісні та професійні якості суспільного діяча, а не його стать.

За результатами дослідження релігія не є визначальним фактором самоідентифікації для 82,9% респондентів. Лише 3,8% опитаних зазначили що регулярно відвідують релігійні заходи, тобто їхня релігійність не є суто номінальною.

Переважає більшість респондентів є користувачами соціальних мереж. За результатами дослідження 61,0% студентів використовують у створенні власного образу реальні дані, 36,5% – частково вигадані і лише 2,5% – повністю вигадані.

Відповідно до результатів дослідження 91% чоловічої половини вибірки залучені до світу комп'ютерних ігор (жінок – 52%). Щоденно грають 25% респондентів чоловічої статі. Отже, саме молоді чоловіки складають основу частини суспільства, що за висловом П. Веріліо, «рішуче не дорослішає». Тим не менш, лише 13-16% цих респондентів вважають відеоігри «способом здобути інше «я» або «альтернативною реальністю, де людина може бути більш

щасливою». Таким чином, людей, схильних до перетворення на справжню «віртуальну особистість», серед респондентів виявилось відносно небагато, що не виключає зростання їхньої кількості з удосконаленням засобів симуляції реальності.

Характерними рисами світогляду та самоідентифікації студентів може бути визнано індивідуалізм, прагматизм, прагнення до незалежності, нехтування традиціями, але фактична залежність у судженнях від соціального оточення, космополітизм, глобалізм, контекстуальність думок та суджень. Саме через ці визначальні маршрути йде формування ідентичності студентства. Можна стверджувати, що ідентичність респондентів не є «калькою» аналогічних уявлень попередніх поколінь, офіційної пропаганди, або навчальних курсів. Дещо хаотична, вона скоріше має ключові ознаки глобального інформаційного середовища, утвореного мережею «Internet».

ВИСНОВКИ

В дослідженні здійснено філософсько-соціологічний аналіз впливу глобального інформаційно-комунікативного середовища на процеси трансформації ідентичності. Обґрунтовано припущення, що нове соціокультурне середовище інформаційного суспільства призводить до зміни і соціокультурної, політичної та цивілізаційної ідентичності. Визначено концептуальне підґрунтя для створення теоретичної моделі дослідження впливу соціокультурного середовища становлення інформаційного суспільства на процес соціокультурної ідентифікації особистості.

Доведено, що ідентичність – динамічне утворення, її зміна, розвиток і трансформація визначаються різноманітними чинниками, серед яких особливу роль відіграють соціокультурні чинники. На трансформацію ідентичності в сучасному світі суттєво впливають процеси його глобалізації і інформатизації. Глобальне інформаційне середовище – принципово новий тип символічного існування людини, культури, соціуму, сформоване новітніми інформаційно-комп'ютерними системами, створює умови для конструювання віртуальних особистостей, безтурботного експериментування молоді з різними проявами своєї зовнішності, статі, почуттів для кращого розуміння себе, пошуку ідентичності та самовизначення.

Доведено, що сучасне інформаційне середовище, конструюючи нові типи соціокультурної ідентичності та соціальної поведінки особистості, альтернативні тим, що сформувалися в реальному суспільстві, призводять до втрати стабільної самоідентифікації і формування «розмитой» або змінної ідентичності. Реальне стає одним з можливих (а не єдиних) модусів буття, якими можна варіювати, грати, маніпулювати. Показано, що сконструйована «віртуальна особистість» символізує неминучість відчуження (відсторонення, дистанціювання) реального тіла, статусу і т.п. В результаті «віртуальне-Я» стає внутрішньо суперечливим, мозаїчним, розколотим, ізольованим від норм і

цінностей, що утворюють ядро культури даного суспільства. Стаючи самостійним суб'єктом мережевої спільноти, віртуальна особистість може служити потужним інструментом впливу на реальну особистість і суспільство в цілому: чи то через «пошук себе» і своєї ідентичності (особливо в підлітковому віці), чи то через прагнення бути прийнятим і оціненим у віртуальному співтоваристві, через пошук оптимальних форм побудови соціальних контактів. Чим більше розвивається Інтернет, чим більше він поглинає різні сфери нашого життя, тим більше часу ми проводимо у віртуальному просторі.

Виявлено, що інформаційне суспільство створює новий трансформований тип особистості. Під впливом засобів масової комунікації цінності та культурні орієнтації змінюються з вражаючою швидкістю. Стандартизована, інформаційно-залежна особистість не вільна у виборі інформації і тих продуктів культури, які їй пропонуються (нав'язуються). Безумовно, що масовий індивід володіє достатньою кількістю прав і свобод, проте стандартизованість (запрограмованість) його мотивації виключає почуття усвідомлення власної значущості, самоцінності. Все це пов'язано з функціонуванням сучасної масової комунікації, яка і формує базу для так званого еклектично-нетеоретичного мислення.

Показано, що здійснюваний конкретною особистістю процес когнітивної ідентифікації, з одного боку, безпосередньо залежить від загальної особистої ідентичності даного суб'єкта, а, з іншого боку, він же самим безпосереднім чином впливає на Я-концепцію і здатний спровокувати її трансформацію. Можливо, що саме такий процес відбувається, коли підліток стає дорослим – у процесі накопичення знань про світ і про себе він по-іншому починає оцінювати себе, тобто змінює свою Я-концепцію. Когнітивна ідентичність має свою структуру і особливості функціонування, проте ця проблема знаходиться поки на початковій стадії свого дослідження. Тому можна лише припустити, що вивчення такого аспекту особистої ідентичності, як когнітивна ідентичність,

внесе істотний внесок як у психологічне, так і в загальнофілософське розуміння проблеми людини.

Обґрунтовано тезу, що в політичній сфері основне протиріччя сучасного етапу формування та усвідомлення ідентичності полягає в тому, що найбільш ефективним ресурсом розвитку суспільства змінена ідентичність може стати тільки за умови неконфліктного співіснування багатьох її складових. Якщо такі умови створити неможливо, пошуки модернізованої національної та політичної ідентичності можуть привести до дроблення вже існуючих національних і соціально-політичних спільнот. А це, в свою чергу – до підвищення конфліктності в суспільстві в цілому. Вплив глобального інформаційно-комунікативного середовища на етнічну та політичну ідентичність соціальних груп та країн має амбівалентний характер – з одного боку, формується регіональна ідентичність та зародки світової ідентичності, з іншого – підсилюється локальна ідентичність, захист культурної самобутності.

Досліджено гендерний аспект ідентичності. Доведено, що під впливом процесів інформатизації та глобалізації простору сучасної культури поступово нівелюються традиційні гендерні ролі, які жорстко регламентують нормативні типи поведінки жінок і чоловіків. В сучасній родині, яка базується на цінностях відносин і почуттів, якість життя в більшій мірі досягається за допомогою прийняття її членами різних ролей, виконання різних обов'язків, прояву нетипових з погляду традиційних уявлень для жінки/чоловіка психологічних характеристик. Намагання залишитися в рамках дихотомічного підходу, протиставляючи чоловіче-жіноче, є цілком зрозумілою спробою досягти визначеності, «порядку», врешті-решт певної ідентичності. Стирання гендерних відмінностей забезпечує краще взаєморозуміння, більш високий рівень підтримки між членами родини, підвищує якість виховання дітей, сприяє створенню більш справедливого сімейного середовища.

У сучасному глобалізованому світі цивілізаційна ідентичність, як і багато інших форм ідентичності (особистісна, колективна), переживає кардинальні трансформації. Кожна цивілізація відчуває на собі потужний вплив глобалізаційних процесів. Наслідком цього впливу виступає: «компресія» культур і цивілізацій, стандартизація; «етніфікація» ідентичності; формування «віртуального континенту» транскордонних інститутів, структур і цивілізаційних світів (наприклад, інтернет-спільнот); фрагментація геокультурного простору і регіоналізація простору геополітичного, геоекономічного, геочивілізаційними; становлення глобального космополітичного свідомості і відповідного суб'єкта, його носія; актуалізація поняття «загальнопланетарна», «світова» цивілізація і це кидає виклик традиційним формам цивілізаційної ідентичності.

Проведене соціологічне дослідження – «Соціокультурна ідентичність студентської молоді в умовах інформаційного суспільства (на прикладі студентів вузів Слобожанщини)» – дозволило визначити особливості процесу трансформації ідентичності молоді під впливом інформаційно-комп'ютерних технологій та створеного ними глобального віртуального середовища. Обґрунтовано тезу, що розвиток транснаціональних та транскультурних контактів завдяки інформаційним технологіям призвів до розмивання монокультурної ідентичності у переважній більшості молоді. Показано, що колективна ідентичність найбільш інтегрованих у віртуальне середовище користувачів Інтернету формується завдяки членству в мережах.

Згідно з результатами дослідження, знайдено підтвердження гіпотези щодо поступового «розмивання» етнокультурної та національної ідентичностей. Зроблено висновок, що соціокультурна ідентичність студентів є полівалентною та дещо невизначеною, отже добре придатною до різноманітних маніпуляцій. Ставлення студентів до гендерного аспекту суспільно-політичних стосунків є переважно прагматичним: «головне – особистісні та професійні якості суспільного діяча, а не його стать». Сучасні технології дозволяють

людині здійснювати маніпуляції із власним образом, включно зі зміною статі. Дослідження ставлення студентів до цього дискусійного явища виявило, що гендерна ідентичність респондентів поєднує традиційні та сучасні риси. Більшість підтримує звичні соціально-рольові стосунки, але не виключається й можливість їх корегування та ситуативних змін.

Проблеми формування соціокультурної ідентичності студентської молоді в сучасному українському суспільстві потребують пильної уваги соціально-психологічних служб вузів, діяльність яких повинна бути спрямована на допомогу молоді в формуванні сучасного та розвинутого світогляду, попередження Інтернет-залежності, виховання культури особистісного спілкування, що зазнає деформацій в умовах широкого використання новітніх інформаційних технологій.

З метою сприяння процесу формування соціокультурної ідентичності студентської молоді можуть бути використані інтелектуальні та психологічні тренінги, індивідуальні консультації та семінари з аналітичного розгляду типових проблемних ситуацій, в яких опиняється особистість в умовах сучасного соціокультурного простору інформаційного суспільства.

В умовах інформатизованого та глобалізованого суспільства одним з найважливіших завдань вищої школи є, на наш погляд, формування здатності критичного осмислення великих обсягів інформації та вміння управляти інформаційними потоками, контролювати та обмежувати їх на підґрунті певних моральних та ціннісних принципів, зумовлених життєвим досвідом та певною парадигмою, що панує в культурі.

Сучасне інформаційне середовище формує нові типи соціокультурної ідентичності та соціальної поведінки особистості, альтернативні тим, що сформувалися в реальному суспільстві, що призводить до конфлікту між реальними та віртуальними формами ідентичності. Фрагментарне сприйняття величезної кількості інформації робить ідентичність сучасної студентської молоді рухливою та мінливою. Однак студенти в цілому оптимістично

дивляться на повсюдне проникнення інформаційних технологій та активно їх використовують. У той же час, вони, як можна бачити, не схильні вважати їх порятунком від усіх суспільних проблем, усвідомлюючи як позитивні, так і негативні наслідки інформатизації сучасного Українського суспільства.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Микешина, Л.А. Новые образы познания и реальности [Текст] / Л.А. Микешина, М.Ю. Опенков. – М., 1997. – 240 с.
2. Луман, Н. Невероятные коммуникации [Текст] / Н. Луман. // Проблемы теоретической социологии. – Вып.3. – СПб., 2000.
3. Turkle, Sh. Parallel lives: working on identity in virtual space [Text] / Sh. Turkle // Constructing the self in a mediated world: inquiries in social construction. – N.Y., 1996. – P. 156 – 175.
4. Белинская, Е.П. Стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью [Электронный ресурс] / Е.П. Белинская, А.Е. Жичкина. – М., 2004. Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/strategy>.
5. Turkle, Sh. Constructions and reconstructions reality of self in virtual reality: Playing in the MUDs [Text] / Sh. Turkle // Culture of Internet Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers, Mahwah. – NJ, US, 1997. – P.143 – 155.
6. Белинская, Е.П. Социальная психология: хрестоматия [Текст] / Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М.: Аспект Пресс. 2003.
7. Фомичева, Ю.В. Психологические корреляты увлеченности компьютерными играми [Текст] / Ю.В. Фомичева, А.Г. Шмелев, И.В. Бурмистров // Вестник МГУ. – Сер 14 Психология. – 1991. – №3. – С. 27 – 39.
8. Покровська, Е.А. Самопрезентація в чаті (на матеріалі російських та англомовних інтернет-чатів) [Електронний ресурс] / Е.А. Покровська. – Режим доступу: <http://study-english.info/article012.php>
9. Селютин, А.А. Жанры как форма коммуникативного выражения онлайн-личности [Текст] / А.А. Селютин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – №35. – Вып. 37. Филология. Искусствоведение. С. 138 – 141.
10. Turkle, Sherry. Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet [Text] / Sh. Turkle. – New York: Simon and Schuster, 1995.

11. Poster, Mark. CyberDemocracy: Internet and the Public Sphere [Text] / M. Poster. – University of California: Irvine, 1995.
12. Завьялова, З.С. Самопрезентация личности в чат-коммуникации. Автореф канд. филос. наук / З.С. Завьялова. – Томск. 2011.
13. Асмолов, А. От Мы-медиа к Я-медиа: трансформации идентичности в виртуальном мире [Текст] / А. Асмолов, Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 2009. – №3. – С. 3 – 15.
14. Рейнгольд, Г. Умная толпа: Новая социальная революция [Текст] / Г. Рейнгольд. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
15. Doring, N. Personal Home Pages on the Web: A Review of Research. [E-resource]. Режим доступа: <http://log.netbib.de/archives/2002/12/05/personal-home-pages-on-the-web-a-review-of-research/>.
16. Чешев, В.В. Техническое знание [Текст] / В.В. Чешев – Томск: Изд-во Том. гос. архит.-строит. ун-та, 2006. – 267 с.
17. Кувалдин, В.Б. Глобализация светлое будущее человечества? [Электронный ресурс] / В.Б. Кувалдин. – Режим доступа: <http://window.edu.ru/windowcatalog>.
18. Попкова, Н.В. Философия техносферы [Текст] / Н.В. Попкова – М.: Издательство ЛКИ, 2008, – 344 с.
19. Рейнман, Л.Д. Информационное общество и роль телекоммуникации в его становлении [Текст] / Рейнман Л.Д. // Вопросы философии, 2001. – №3. – С. 3 – 9.
20. Бабаева, Ю.Д. Интернет: воздействие на личность [Текст] / Ю.Д. Бабаева, А.Е. Войскунский, О.В. Смылова // Гуманитарные исследования в Интернете / под ред. А.Е. Войскунского. – М., 2000. – С.11 – 39.
21. Жичкина, А.Е. Самопрезентация в виртуальной реальности и особенности идентичности подростка-пользователя Интернета [Текст] / А.Е. Жичкина, Е.П. Белинская // Образование и информационная культура. – М., 2000. – С.431 – 460.

22. Заковоротная, М.В. Идентичность человека: социально-философские аспекты. [Электронный ресурс] / М.В. Заковоротная. – Режим доступа: <http://filosof.historic.nl/books/item>.

23. Московичи, С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс [Текст] / С. Московичи / Пер. с фр. – М: «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 480 с.

24. Кузнецов Д.В. Роль современных коммуникаций в формировании массового сознания [Текст] / Д.В. Кузнецов // Философия и общество, 2004. – №3. – С.97, 100.

25. Андрос, Є.І. Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного: монографія [Текст] / Є.І. Андрос, Г.І. Шалашенко, В.П. Загороднюк, Н.В. Хамітов, А.М. Дондюк, Т.М. Лютий, Л.А. Солонько, Г.П. Коваadlo, О.А. Ярош, К.С. Малєєв; Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – 349 с.

26. Тарасенко, В.І. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма) [Текст] / В.І. Тарасенко, О.О. Іваненко – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.

27. Белова Л.Г. Что мы знаем об информационном обществе [Текст] / Л.Г. Белова // Вестник Москв. Ун-та. Сер 6. Экономика, 2001. – №4. – С.109 – 119.

28. Слотердаjk, П. Критика цинического разума [Текст] / Перет Слотердаjk; пер. с нем. А. Перцева; испр. изд-е- Екатиpенбург: У-Фактория, М. : АСТ МОСКВА, 2009 – 800 с.

29. Эриксон, Э.Г. Детство и общество [Текст] / Эрик Г. Эриксон; пер. с англ. – СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.

30. Бауман, З. Текущая современность [Текст] / Зигмунт Бауман; пер. с англ. под ред. Ю.В.Асочакова. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.

31. Текущая модерность: взгляд из 2011 года. Лекция Зигмунта Баумана [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.polit.ru/article/2011/05/06/bauman/>.

32. Подвойский, Д. Куда течет «текучая современность»? Диагнозы и прогнозы Зигмунта Баумана [Электронный ресурс] / Д. Подвойский. Режим доступа: http://www.polit.ru/article/2011/06/02/podvoysky_bauman/.

33. Донскіс, Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ [Текст] / Леонідас Донскіс; пер. з англ. – К.: Факт, 2010. – 312 с.

34. Концепція Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://document.ua/pro-shvalennja-konceptiyi-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-pr-doc99552.html>.

35. Чернова, Ж. Молодая семья как объект / субъект семейной политики [Электронный ресурс] / Ж. Чернова. Режим доступа: <http://polit.ru/article/2010/11/30/family/>.

36. Кон, И.С. Три в одном: сексуальная, гендерная и семейная революции. Лекция на международной конференции "Российский гендерный порядок: искусство, литература, массовая культура". Санкт-Петербургский государственный университет, 19 ноября 2010 года [Электронный ресурс] / И.С. Кон. Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0447/analit05.php>.

37. Апресян, Р.Г. Идеал романтической любви в «постромантическую эпоху» [Текст] / Р.Г. Апресян. / Этическая мысль. Вып. 6. – М.: ИФ РАН, 2005. – С. 201 – 216.

38. Малахов, В.С. Неудобства с идентичностью [Текст] / Малахов В.С. // Вопросы философии. – 1998. – №2. – с.43 – 53.

39. Труфанова, Е.О. Идентичность и Я [Текст] / Е.О. Труфанова // Вопросы философии. – 2008. – №7. – с.95 – 105.

40. Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризис [Текст] / Э. Эриксон. – М.: Логос, 1996. – 216 с.

41. Тимофеев, И.Н. Политическая идентичность России в постсоветский период: альтернативы и тенденции. [Текст] / И.Н. Тимофеев. – М.: МГИМО-Университет, 2008. – 176 с.

42. Геллнер, Е. Условия свободы. [Текст] / Е. Геллнер. – М.: Московская школа политических исследований, 2004.
43. Смит, Э. Национализм и модернизм. [Текст] / Э. Смит. – М.: Праксис, 2004.
44. Бродель, Ф. Что такое Франция?. [Текст] / Ф. Бродель. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994.
45. Крестинина, Е.С. Формирование европейской политической идентичности в контексте европейской интеграции [Текст] / Е.С. Крестинина // Идентичность как предмет политического анализа. – М.: ИМЭМО, 2011.
46. Попова, О.В. Европейская vs общегражданская идентичность: противостояние существует? [Текст] / О.В. Попова. // Вестник СПбГУ. Серия 6. 2012. Вып. 1. – с. 85 – 92.
- 47 Преодолеть маргинализацию Европы: интервью [Электронный ресурс] / Р. Хильдербрандт. Режим доступа: <http://www.globoscope.ru/content/articles/2964/>.
48. Ефтич, З. Интеграционные тенденции и проблема европейской идентичности [Электронный ресурс] / З. Ефтич, М. Вучкович, М. Младенович. Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/2/Jeftic~Vuckovic~Mladenovic/>.
49. Сарьян, С. Кризис и трансформация европейской идентичности [Электронный ресурс] / Сурен Сарьян. Режим доступа: http://noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5108.
50. Эко, У. Полный назад. «Горячие войны» и популизм в СМИ [Текст] / Эко, Умберто / перевод с итальянского Е. Костюкович. – Москва: ЭКСМО, 2007. – 592 с.
51. PRO суверенную демократию: Сборник [Текст] /Сост. Л.В. Поляков – М.: Изд-во «Европа», 2007. – 632 с.
52. Кокошин, А. Демократия и реальный суверенитет [Текст] / А. Кокошин. М.: Эксперт, 2006, №46. – 11 – 17 дек. – С. 92 – 93.
53. Сазонов, Н.И. Западные демократии [Текст] / Н.И. Сазонов // Сравнительная политика. Основные политические системы современного

мира / под общ. ред. В.С. Бакирова, Н.И. Сазонова. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2005. – 592 с. – С.81 – 120.

54. Бажал, А. Как обрести чувство пути. Интервью с Е. Головахой [Текст] / А.М. Бажал // Зеркало недели, 2008, № 23 (702). – 21 июня.

55. Фисун, А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография [Текст] / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

56. Дюи, Дж. Демократическое государство [Текст] / Дж. Дюи. – М.: Полис, 1994, №3. – С.38 – 44.

57. Даль, Р. Полиархия, плюрализм и пространство [Текст] / Р. Даль // Вопросы философии, 1994. – № 3. – С.37 – 48.

58. Липсет, С. Политическая социология [Текст] / С. Липсет // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – С.203 – 219.

59. Шумпетер, Й. Капитализм, социализм, демократия [Текст] / Й. Шумпетер. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.

60. Монтескье, Ш.Л. О духе законов [Текст] / Ш.Л. Монтескье // Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 159 – 133.

61. Арон, Р. Демократия и тоталитаризм [Текст] / Р. Арон; пер. с фр. – М.: 1993. – 303 с.

62. Ковалевский, М.М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности [Текст] / М.М Ковалевский. // Вехи; Интеллигенция в России: Сб. статей. 1909-1910 / Сост., коммент. Н. Козаковой; Предисл. В. Шелохзаева. – М.: Молодая гвардия, 1999. – 462 с.

63. Пантин, И.К. Драма противостояния демократия – либерализм в старой и новой России [Текст] / И.К Пантин. М.: Полис, 1994, № 3. – С. 75-94.

64. Кин, Дж. Демократия и гражданское общество: перевод с англ [Текст] / Дж. Кин. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.

65. Салихов.Г. Проблема идентичности в условиях глобализации» [Текст] / Г.Г. Салихов // Век глобализации. – Выпуск №1 (7). – 2011. – С. 122 – 129.
66. Смирнова, Н. К граням цивилизационной идентичности России [Текст] / Н. Смирнова, Н. Шогенцукова // ФН – Спецвыпуск. – 1/2011.
67. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.
68. Чигарева, В.В. Цивилизационно – культурная идентичность в условиях глобализации [Текст] / В.В Чигарева // Известия ИГЭА. – 2006. – № 5 (50). – С. 94 – 97.
69. Хачатурян, В.М. «Вторая жизнь» архаики: архаизирующие тенденции в цивилизационном процессе [Текст] / В.М. Хачатурян. – М., 2009.
70. Пантин, В.И. Роль самоидентификации в политическом развитии современных обществ [Текст] / В.И. Пантин // Полис. – №3. – 2008.
71. Бродель, Ф. Грамматика цивилизаций [Текст] / Ф. Бродель. – М.: 2008. – С. 42.
72. Хачатурян, В. М. Цивилизации в новом социальном пространстве [Текст] / В. М Хачатурян // Вопросы социальной теории.. – 2009 – №3. – С. 340 – 358.
73. Чешков, М. А. К интегральному видению глобализации [Текст] / М. А. Чешков // Постиндустриальный мир и Россия. – М: 2001. – С. 124.
74. Кувалдин, В.Б. Глобализация: рождение мегаобщества [Текст] / В.Б. Кувалдин // Постиндустриальный мир и Россия. – М. 2001. – С. 116.
75. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс. – М.: 2000. – С. 340.
76. Титов, В.Н. Межкультурная коммуникация как фактор адаптации иммигрантов к городской среде [Текст] / В.Н. Титов // Общественные науки и современность. – М.: 2003. – №6. – С. 129.

77. Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм; пер. Г.Ф. Швейника. – М.: Аст, 2011. – 288 с.

78. Фомина, Т.А. Социокультурная самоидентификация современного российского студенчества: региональный аспект: дис. ... канд. социол. наук [Электронный ресурс] / Т.А. Фомина. – Ставрополь, 2007. – Режим доступа: <http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=13849>

79. Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер, – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 776 с.

80. Кондратьева, Л.М. К проблеме идентичности в философии постмодернизма [Электронный ресурс] / Л. М. Кондратьева. – Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Tk/829/19.html>.

81. Рейнгольд, Г. Умная толпа: новая социальная революция [Электронный ресурс] / Говард Рейнгольд. – Пер. с англ. А. Гарькавого. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. – Режим доступа: http://www.modernlib.ru/books/reyngold_govard/umnaya_tolpa/read.

82. Рудакова, О.В. Жизненные стратегии современного российского студенчества: дис. ... канд. социол. наук. / О.В. Рудакова. – М., 2004. – С. 69 – 70.

83. Сокурянская, Л. Г. Трансформация пространства идентичностей студенческой молодежи: теоретический и эмпирический анализ [Электронный ресурс] / Л. Г. Сокурянская // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Випуск 15, 2009. Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/Sokur.pdf

84. Червинская, С.А. Социокультурная идентичность студентов в техническом вузе [Текст] // Вестник ТГУ вып. 12 (56), Серия Гуманитарные науки. Социология. 2007. – С. 112 – 118.

85. Пелагеша, Н.Е. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації [Текст] / Н.Е. Пелагеша // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №3(8). С. 63 – 64.

86. Силина, Е.В. О трансформации социальной идентичности в глобальном мире [Текст] / Е.В. Силина // Гуманитарные науки №1, 2011.

87. Окара, А.В. окрестностях нового Константинополя [Электронный ресурс] / А. Окара. – Режим доступа: <http://www.bigyalta.com.ua/project/727-idei-novogo-yaltinskogo-mira>

88. Дугин, А.Г. Геополитика постмодерна. Времена новых империй: очерки геополитики XXI века [Текст] / А.Г. Дугин. – СПб.: Амфора, 2007. – 382 с.

89. Бард, А. Нетократия: новая правящая элита и жизнь после капитализма [Текст] / А. Бард, Я. Зодерквист. – СПб.: Стокгольмская школа экономики, 2004. – 252 с.

90. Павлюк, Л. Етностереотипи, етнорефлексія та розвиток української ідентичності / Л. Павлюк // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Львів, 18 – 21 вересня 2003, – С. 108 – 113.

91. Бауман, З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2002. – 390 с.

92. Манхейм, К. Диагноз нашего времени [Текст] / К. Манхейм; [пер. с нем. и англ.]. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.

93. Бергер, П. Общество и человек [Текст] / П. Бергер // Социологический журнал. – 1995. – №2. – С. 163 – 180.

94. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія [Текст] / за ред. В. Л. Арбєніної, Л. Г. Сокурянської. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.

95. Erikson, E. Insight and Responsibility [Text] / Erik H. Erikson. – N. Y., 1964.

96. Erikson, E. Psychosocial Identity [Text] / Erik H. Erikson // A Way of Looking at Things. Selected Papers / Ed. by S. Schlein. – N. Y., 1995.

97. Giddens, A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age [Text] / Anthony Giddens – Stanford: Stanford University Press, 1991 – 256 p.

98. Touraine, A. Production de la societe [Text] / Alain Touraine. – Paris, 1973. – 360 p.

99. Кон, И. С. Категория "Я" в психологии [Текст] / И. С. Кон // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 3. – С. 25 – 37.

100. Черниш, Н. Поколінські моделі особистісних ідентичностей: регіональні виміри [Текст] / Н. Черниш, О. Маланчук // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2003. – С.254 – 260.

101. Макеев, С. А. Социальные идентификации и идентичности [Текст] / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.

102. Хантингтон, С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности [Текст] / С. Хантингтон. – М., 2004. – 640 с.

103. Макеев, С. Соціологічний аналіз ідентичності [Текст] / С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3 – С. 162 – 163.

104. Конструирование этничности [Текст] / Под ред. В. Воронкова и И. Освальда. – СПб.: Дмитрий Буланкин, 1998. – 304 с.

105. Волкогонова, О. Этническая идентификация и искушение национализмом [Электронный ресурс] / О. Волкогонова, И. Татаренко – Режим доступа: <http://orel.rsl.ru/nettext/russian/volkogonova/ident.html>.

106. Скворцов, Н. Г. Этничность и трансформационные процессы [Текст] / Н. Г. Скворцов // Этничность. Национальные движения. Социальная практика: Сб. статей. – СПб., 1995. – С. 10 – 11.

107. Белинская, Е.П. Этническая социализация подростка [Текст] / Е.П. Белинская, Т. Г. Стефаненко. – М.; Воронеж: «МОДЭК», 2000. – С. 30 – 52.

108. Гнатенко, П.И. Национальная психология [Текст] / П.И. Гнатенко. – Днепропетровск: Полиграфист, 2000. – 213 с.

109. Гнатенко, П.И. Идентичность: философский и психологический анализ [Текст] / П.И. Гнатенко, В. Павленко. – К., 1999. – 465 с.

110. Ядов, В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе [Текст] / В. А. Ядов // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 35 – 52.

111. Ядов, В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности (Программа проекта) [Текст] / В. А. Ядов // Социальная идентификация личности / Под. ред. Ядова В. А. – М.: ИС РАН, 1993. – С. 7 – 23.

112. Ядов, В. А. Социальные идентификации личности в условиях быстрых социальных перемен [Текст] / В. А. Ядов // Социальная идентификация личности / Под. ред. Ядова В. А. – М.: ИС РАН, 1994. – С. 264 – 287.

113. Ядов, В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности [Текст] / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – № 3 – 4. – С. 159 – 181.

114. Свинаренко, А. Н. Социальные идентификации молодежи в трансформирующемся обществе [Текст] / А. Н. Свинаренко // Харьковские социологические чтения – 98: Сборник научных работ. – Харьков: ЦЭПП «Радар», 1998. – С. 407 – 412.

115. Каменская, Т. Г. Идентификация и идентичность: концептуальный подход в рамках теории конструктивизма [Текст] / Т. Г. Каменская // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 17. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – С. 161 – 164.

116. Кон, И.С. Меняющиеся мужчины в изменяющемся мире. Маскулинность как история. Российский мужчина и его проблемы

(Лекции 1 – 3) // Гендерный калейдоскоп. Курс лекций [Текст] / Под ред. М.М. Малышевой. – М.: Academia, 2001. С. 189 – 209.

117. Кон, И.С. Введение в сексологию [Текст] / И.С Кон. – М., 1999.

118. Большой толковый социологический словарь(Collins) [Текст]: Т. 1 (А-О); Пер. с англ. М.: Вече, АСТ, 1999. С. 110.

119. Смелзер, Н. Социология [Текст] / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 1994. – С. 330.

120. Радина, Н.К. К проблеме использования гендерного анализа в психологических исследованиях [Текст] / Н.К. Радина // Вопр. психологии. – 1999. – № 2. – С. 22 – 28.

121. Темкина, А.А. Женский путь в политику: гендерная перспектива [Текст] / А.А. Темкина; под ред. Е.А. Здравомысловой, А.А. Темкиной // Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период: труды Центра независимых социальных исследований. – СПб., 1996. – Вып. 4.– С. 19 – 32.

122. Бендас, Т.В. Гендерные исследования лидерства [Текст] / Т.В. Бендас // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 87 – 95.

123. Остапенко, И.А. Гендерная идентичность и самопрезентация в Интернет-коммуникации [Текст] / И.А Остапенко. – Ростов н/Д, 2004. – 196 с.

124. Хоч, Н.С. Категории «гендерная индивидуальность», «гендерная идентичность» и «гендерное «Я»: сравнительный анализ. [Текст] / Н.С. Хоч, М.С Севостьянова. Сборник конференций НИЦ СОЦИОСФЕРА, Vědecko vydavatelské centrum "Sociosféra-CZ" s.r.o. (Прага), 2012. – №20 – С. 5 – 8.

125. Гендерная идентичность как фактор развития личности / Под редакцией Е.Э. Шишловой – Москва, 2012г. [Электронный ресурс] // <http://ehd.mgimo.ru/IORManagerMgimo/file?id=09C5932E-0B46-07D4-70A0B54C02FC7DB3>.

126. Уэст, К. Создание гендера [Текст] / К Уэст., Д Циммерман;. перевод с англ. Е. Здравомысловой // Гендерные тетради: Труды Санкт-Петербургского филиала Института социологии РАН. – Вып. 1. – СПб., 1997. – С. 95.

127. Ильин, Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины [Текст] / Е.П. Ильин. – СПб., 2002. – 464 с.

128. Рябова, Т.Е. Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований [Текст] / Т.Е Рябова. // Личность. Общество. Культура. – 2003. – Т. V.– Вып. 1 – 2 (15 – 16). – С. 52, 74.

129. Клецина, И.С. Психология гендерных отношений. Теория и практика. [Текст] / И.С. Клецина. – СПб.: Алетея, 2004. – 408 с. – (Серия «Гендерные исследования»)

130. Меренков, А.В. Социология стереотипов [Текст] / А.В. Меренков. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2001 – С. 161.

131. Рябова, Т.Б. Пол власти: Гендерные стереотипы в современной российской политике [Текст] / Т.Б. Рябова. – Иваново: Ивановский гос. ун-т, 2008.

132. Делез, Ж. Ризома [Электронный ресурс] / Ж. Делез, Ф. Гваттари. Режим доступа : <http://www.filosoft.tsu.ru/-rizoma.htm>.

Додаток А
АНКЕТА ДЛЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ

Уважаемые студенты!

Приглашаем Вас принять участие в исследовании социокультурной идентичности молодежи (представлений человека о своем Я, отождествления самого себя с теми или иными культурными явлениями и социальными группами) в контексте процессов информатизации и глобализации общества.

Просим Вас ответить на все вопросы анкеты. Спасибо за сотрудничество.

1. С каким утверждением Вы согласны в наибольшей степени? (Выберите один вариант ответа).

1. Человеку необходимы в жизни четкие ориентиры, основанные на опыте предыдущих поколений;
2. Каждый индивид волен сам выбирать приоритеты в соответствии со своими целями и желаниями;
3. Нормальный человек должен придерживаться норм и ценностей, существующих в обществе в данный момент;
4. Следует создавать новые жизненные ориентиры, а не следовать за модой или традициями;
5. Не имею определенного мнения по данному вопросу.

2. Какие источники информации об окружающем мире Вы используете наиболее часто? Ранжируйте по степени значимости от 1 (наиболее значимый) до 8 (наименее значимый), указав соответствующую цифру в графе «ранг».

Вариант	ранг
1. Мнение родителей, старших членов семьи.	
2. Телевидение, радиопередачи;	
3. Газеты, журналы;	
4. Книги;	
5. Интернет (новости информационных агентств);	
6. Интернет (учебники, научные статьи, тематические сайты);	
7. Интернет (обмен мнениями на форумах, в «блогах», «чатах» и т.п.);	
8. Мнение близких друзей.	

3. Что влияет на Вашу самооценку в наибольшей степени? (Выберите не более 3-х вариантов ответа).

1. Мнение близких друзей;
2. Точка зрения родителей и родственников;
3. Собственная оценка своих достижений с учетом мнения компетентных людей;
4. Оценка моей личности «сетевым сообществом»;
5. Мнение преподавателей;
6. Безразлично, что думают окружающие.

4. Какие источники информации об окружающем мире Вы считаете наиболее надежными? Укажите 3 варианта ответа.

1. Мнение родителей, старших членов семьи;
2. Телевидение, радиопередачи;
3. Газеты, журналы;
4. Книги;
5. Интернет (новости информационных агентств);
6. Интернет (учебники, научные статьи, тематические сайты);
7. Интернет (обмен мнениями на форумах, в «блогах», «чатах» и т.п.);
8. Мнение близких друзей.

5. Согласны ли вы с утверждением, что для человека важнее ощущать себя представителем своего народа, а не «человеком вообще»? (Выберите один вариант)

1. Полностью согласен;
2. Скорее согласен;
3. Скорее не согласен;
4. Полностью не согласен;
5. Затрудняюсь ответить.

6. Что, на Ваш взгляд, является более важным? (Выберите один вариант)

1. Хорошо знать свою национальную культуру (родной язык, традиции, литературу, искусство и т.п.);
2. Приобщиться к культурным ценностям Западной Европы и США;
3. Хорошо ориентироваться в культурах ближайших соседей Украины;
4. Ознакомиться с культурами Дальнего Востока (напр., Китая, Японии);
5. Ознакомиться с культурами исламских стран;
6. По возможности ознакомиться с культурами разных стран и народов;
7. Другое _____

7. Как часто Вы употребляете в бытовых разговорах слова иностранного происхождения? (Выберите один вариант).

1. Постоянно;	4. Редко;
2. Довольно часто;	5. Почти никогда.
3. Иногда;	

8. Как Вы относитесь к национально-культурным традициям вашего народа?

1. Хорошо знаю и стараюсь придерживаться в повседневной жизни;
2. Знаю поверхностно, иногда придерживаюсь (по праздникам);
3. Знаю, но не считаю нужным придерживаться;
4. В современном мире это не актуально;
5. Другое _____

9. Кем Вы себя ощущаете прежде всего? (Выберите один вариант).

1. Жителем своего города (села, п.г.т.);
2. Жителем определенного региона своей страны;
3. Гражданином страны;
4. Европейцем;
5. Жителем евразийского пространства;
6. Жителем планеты.

10. Что для Вас означает понятие «Родина»? (Можно выбрать несколько вариантов ответа).

1. Место, где родился и вырос;
2. Место, где сейчас живу;
3. Вся страна;
4. Ничего не означает;
5. Место, где меня ценят и уважают независимо от моего гражданства;
6. Затрудняюсь ответить.

11. Какая политическая идеология наиболее близка Вам лично? (Можно выбрать несколько вариантов ответа)

1. Либерально-демократическая;	6. Анархическая;
2. Социал-демократическая;	7. Национал-демократическая;
3. Социалистическая;	8. Идеология «зеленых» (экологистов);
4. Коммунистическая;	9. Другая _____
5. Националистическая;	10. Не интересуюсь политикой.

12. Кем Вы себя ощущаете в своей стране?

1. Гражданином, чья позиция и выбор влияют на положение в стране;
2. Жителем, от которого ничего не зависит;
3. Человеком, которым пытаются манипулировать;
4. Посторонним наблюдателем;
5. Другое _____;
6. Затрудняюсь ответить.

13. Что такое, по Вашему мнению, глобализация? (Можно выбрать несколько вариантов ответа).

1. Растущая взаимозависимость стран и народов;
2. Передел мира в пользу богатых и сильных государств;
3. Распространение достижений науки, техники и культурных ценностей по всему миру;
4. Экономическая экспансия транснациональных корпораций;
5. Образование единого глобального общества;
6. Другое _____;
7. Затрудняюсь ответить.

14. Как Вы оцениваете процессы глобализации? (Можно выбрать несколько вариантов ответа).

1. Позитивно, поскольку глобализация дает каждому обществу возможность развиваться и повышать качество жизни;
2. Позитивно, поскольку глобализация предоставляет возможность выбора места жительства и работы по всему миру;
3. Безразлично, т. к. моя жизнь от этого не зависит;
4. Негативно: богатые страны (и люди) богатеют, а бедные беднеют;
5. Негативно: глобализация выгодна крупным корпорациям, а не большинству граждан;
6. Затрудняюсь ответить.

15. Что такое человек? (Можно выбрать несколько вариантов ответа).

1. Результат развития общества, продукт общественных отношений;
2. Образ и подобие Бога;
3. Существо естественное, часть природы;
4. Существо, творчески преобразующее окружающий мир, создающее культуру;
5. По отношению к природе, человек – разрушитель;
6. Одиноким индивид, противостоящий окружающему миру;
7. Существо способное быть свободным, самостоятельно выбирать жизненные приоритеты;
8. Существо духовное, способное бескорыстно сочувствовать и помогать другому.
9. Другое _____

16. Какие формы культуры наиболее близки Вам лично? (Можно выбрать несколько вариантов ответа).

1. Традиции и обряды моего народа;
2. Народные песни, музыка, танцы;
3. Литературные и другие произведения искусства национальной тематики;
4. «Развлекательные» жанры киноискусства;
5. Рок- или поп-музыка, рэп;
6. Комиксы;
7. Фантастическая литература;
8. Приключенческая литература (детективы и т.п.);
9. Спорт (как зрелище);
10. Видеоигры;
11. Субкультурные движения (укажите) _____;
12. Другое _____

17. Должно ли украинское общество защищать свою преимущественно «белую» расовую идентичность?

1. Однозначно да;
2. Главное – личностные качества человека, а не его расовая принадлежность;
3. Отношусь к этому безразлично;
4. Положительно воспринимаю расовое и культурное многообразие общества;
5. Затрудняюсь ответить.

18. С какими из указанных ниже утверждений Вы согласны? (Можно выбрать несколько вариантов ответа).

1. Мужчины и женщины во всем должны быть равноправны;
2. Нормальный мужчина – защитник и кормилец своей семьи;
3. Нормальная женщина должна быть хорошей матерью и хозяйкой;
4. Роли мужчины и женщины в семье могут свободно меняться в зависимости от желания и обстоятельств;
5. Бывают «мужские» и «женские» профессии;
6. Биологический пол – это судьба.

19. С каким из указанных ниже утверждений Вы согласны? (Выберите один вариант).

1. Власть в обществе должна принадлежать, в основном мужчинам;
2. Женщины должны участвовать в общественной и политической жизни, как минимум, наравне с мужчинами;
3. Главное – личностные и профессиональные качества общественного деятеля, а не его пол.

20. Чем, по Вашему мнению, является распространенная в основном на Западе практика смены пола (трансгендерные операции)?

1. Извращением;
2. Личным делом и правом каждого;
3. Реальностью современного мира.
4. Другое _____
5. Затрудняюсь ответить.

21. Роль религии и в современном украинском обществе, по-вашему:

1. Возрастает;
2. Уменьшается;
3. Не меняется;
4. Затрудняюсь ответить.

22. Посещаете ли Вы религиозные учреждения и мероприятия?

1. Да, регулярно;
2. Время от времени;
3. Не посещаю.

23. Как часто Вы пользуетесь Интернетом?

1. Постоянно;
2. Довольно часто;
3. Время от времени;
4. Редко;
5. Очень редко.

24. С какой целью вы обычно пользуетесь Интернетом? (Можно выбрать несколько вариантов ответа).

1. Ведение переписки;
2. Поиск готовых рефератов, курсовых;
3. Поиск материалов для самостоятельной работы;
4. Поиск научной информации;
5. Для заработка;
6. Чтение и просмотр новостей, сайтов;
7. Отдых, знакомства, общение;
8. Другое _____

25. Пользуетесь ли вы «социальными сетями»? Укажите какими. (Можно указать несколько вариантов ответа).

1. Facebook;
2. Twitter;
3. «Одноклассники»;
4. «В контакте»;
5. Google+;
6. Другое _____;
7. Не пользуюсь.

26. Каким образом Вы участвуете в жизни «сетевого сообщества»? (Можно указать несколько вариантов ответа).

1. Регулярно пишу в «блоге»;
2. Регулярно читаю «посты» других авторов;
3. Принимаю активное участие в форумах по специальности;
4. Участвую в форумах на общие темы;
5. Иногда просматриваю сообщения других авторов;
6. Увлекаюсь играми on-line;
7. Другое _____

27. Как Вы обычно представляетесь, общаясь в «сети»?

1. Использую свои реальные личные данные (имя, фото и т.п.);
2. Частично использую вымышленные данные;
3. Использую полностью вымышленный образ, включая внешность, имя, и пол;
4. В разных ситуациях – по-разному;
5. Другое _____
6. В сетевом общении практически не участвую.

28. Что, по Вашему мнению, представляют собой видеоигры? (Можно указать несколько вариантов ответа)

1. Способ отдохнуть и расслабиться;
2. Вид спорта;
3. «Опиум для народа», который отвлекает от реальной жизни и важных дел;
4. Видеоигры – альтернативная реальность, в которой человек может быть счастливее, чем в реальном мире;
5. Способ обрести другое «Я», которое более соответствует внутреннему миру;
6. Другое _____

29. Как часто Вы играете в видеоигры?

1. Ежедневно;	3. Редко, когда нечем заняться;
2. Иногда;	4. Вообще не играю.

30. Что для Вас означает информатизация различных сфер общественной жизни?

(Можно указать несколько вариантов ответа)

1. Появление множества новых возможностей для самореализации в творчестве, работе, общении;
2. Виртуализация сознания и культуры, нарушение адекватности реакций на реальный мир;
3. Общее улучшение качества жизни;
4. Дополнительная возможность самоорганизации народа для защиты своих интересов;
5. Появление новых средств манипулирования обществом;
6. Крайний индивидуализм, в сочетании с возможностью «удалить» неприятного собеседника;
7. Снижение бюрократической нагрузки на общество, создание «электронного государства»;
8. Другое _____

Несколько слов о себе:**31. Ваш пол:**

1. Мужской;
2. Женский.

32. Ваш курс: _____**33. ВУЗ:**

1. ХНУРЭ;	3. ХАИ;
2. ХПИ;	4. Другой _____

34. Ваша специальность: _____**35. Источник финансирования обучения:**

1. Госбюджет;
2. Коммерческая основа.

Спасибо!